

О.М.Веселова*

ПІСЛЯВОЄННА ТРАГЕДІЯ: ГОЛОД 1946–1947 рр. в УКРАЇНІ

У статті на архівних джерелах та свідченнях очевидців розкриваються причини голоду 1946–1947 рр.: антинародна політика компартійно-державної влади в умовах апогею сталінізму, конфіскаційні хлібозаготівлі, надмірні податки, неоплата праці колгоспників-кріпаків, вивезення зерна з України тощо. Висвітлюється перебіг голоду, що переріс з початку 1947 р. в голодомор. Показуються соціальні наслідки лихоліття, масова смертність населення України.

Тема голоду 1946–1947 рр. в радянські часи замовчувалася, через що науковцям була недоступною. «Голодні 1946–1947 роки якимось заховалися в історичному літописі за 1933-м, 1941–1945 роками. Але в пам'яті народній вони ще й нині озиваються болем... Вони й по сьогодні залишаються однією із трагічних сторінок історії українського народу, писаних рукою віроломного диктатора», – зазначав у 1993 р. відомий дослідник голодоморів І.Шульга¹. Замість слова «голод» у науковій літературі вживалися лише слова «недорід», «неврожай», «продовольчі труднощі» тощо.

Перша згадка про повоєнний голод датується 1988 р.² У 1989–1990 рр. з'явилися розвідки науковців І.Кожукала, А.Перковського, С.Пирожкова, І.Маковійчука, Ю.Пилявця³. 1991 р. опубліковано підготовлену останнім у співавторстві з І.Вороновим брошуру «Голод 1946–1947»⁴. Завершуючи її текст, автори зазначали: «Історія післявоєнних літ, зокрема голодомору 1946–1947 рр. на Україні, не писана ще в такому обсязі, як історія страшних 1932–1933 рр. Вона стривожено промовляє устами очевидців і потерпілих від тієї трагедії та неспівмірно мовить скупими публікаціями письменників, публіцистів»⁵.

1992 р. І.Маковійчук і Ю.Пилявець написали розділ «Голод 1946–1947 рр. в Україні» у книзі «Сторінки історії України ХХ століття»⁶. Того ж року опубліковано статтю І.Біласа «Голокост на Україні в 1946–1947 рр.»⁷. Про голод 1946–1947 рр. в УРСР зазначали у видрукуваній 1992 р. книзі А.Жуковський і О.Субтельний⁸ та останній у відомій монографії «Україна: історія»⁹.

Робота активізувалася у зв'язку з підготовкою до відзначення 60-річчя голоду-геноциду 1932–1933 рр. в Україні. Ряд доповідей дослідників проблеми післявоєнного голоду було заслухано на міжнародних і регіональних конференціях. Наприкінці 1995 – на початку 1996 рр. обширну публікацію унікальних матеріалів із закритих раніше фондів колишнього партійного архіву Інституту історії партії при ЦК Компартії України (нині – ЦДАГО України), Центрального державного архіву Жовтневої революції, вищих органів влади й управління УРСР (нині – ЦДАВО України), архівів КДБ, МДБ та МВС УРСР (тепер – Державний архів Служби безпеки України, Архів МВС України) на тему голоду 1946–1947 рр. подав «Український історичний журнал»¹⁰. А наприкінці 1996 р. вийшла друком підготовлена в Інституті історії України НАНУ, упорядкована науковцями й архівістами, перша в Україні та світі книга «Голод в Україні 1946–1947: Документи і матеріали»¹¹, створена на базі раніше недоступних фахівцям документів із спецфондів ЦДАГО України, ЦДАВО України, ДА СБУ, Архіву МВС України, ряду обласних держархівів.

У колишньому СРСР проблему голоду 1946–1947 рр. досліджував російський історик В.Ф.Зима. Його монографія, опублікована 1996 р., написана на базі документів та матеріалів центральних російських архівів, преси й наукової літера-

* Веселова Олександра Михайлівна – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

тури, у тому числі українських дослідників. Стверджуючи рукотворність, штучність і утаємничуваність повоєнного голоду, автор наголосив на тому, що в кризовій повоєнній ситуації уряд СРСР єдиний вихід із неї вбачав в адміністративно-законодавчому посиленні примусових заходів, податковому удусенні села. У книзі показано загальні закономірності й характерні особливості голоду, його руйнівний вплив на подальшу соціально-демографічну ситуацію в країні. В.Ф.Зима дійшов висновку, що він був наслідком трьох найголовніших причин: післявоєнних труднощів, посухи 1946 р., політики продрозверстки та запізнилої неефективної допомоги голодуючим із боку держави. Голод відбувався, стверджував автор, із вини правлячих структур усіх рівнів. Із цим не можна не погодитись, але варто підкреслити, що владна вертикаль діяла за наказом Москви¹².

Важливою подією стала перша в Україні й світі міжнародна наукова конференція на відзначення 50-ї річниці голоду 1946–1947 рр., проведена 27 травня 1997 р. в Києві Інститутом історії України НАНУ та Асоціацією дослідників голодоморів в Україні. Директор інституту академік В.А.Смолій, відзначивши набутки й поступальність досліджень із голодознавчої тематики, наголосив на необхідності її подальшого вивчення. Обговорення на науковій конференції теми голоду 1946–1947 рр. в УРСР стало поштовхом до дальшої активізації дослідження цієї актуальної проблеми. Збірник матеріалів, опублікований 1998 р., містить статті-доповіді провідних учених С.Кульчицького, В.Марочка, Дж. Мейса, Р.Пирога, В.Сергійчука, інших науковців із різних областей держави. Унаслідок дискусії повоєнний голод визнано штучним. Серед рекомендацій конференції – необхідність системного вивчення матеріалів, розширення зв'язків із науковцями з регіонів України й зарубіжних держав, поповнення джерельної бази досліджень шляхом виявлення документальних даних та збору спогадів-свідчень очевидців голоду. Конференція прийняла рішення звернутися до уряду країни з проханням дати подіям 1946–1947 рр. в УРСР правову оцінку¹³.

З активізацією вивчення проблеми голоду в колективних працях опубліковано документи й свідчення населення, а також аналітичні матеріали¹⁴. З початку 1990-х рр. у цьому напрямі йшла дослідницька робота в регіонах. Етапною науковою працею стала монографія І.Шульги «Людомор на Поділлі», один із розділів якої («Третій людомор»¹⁵) присвячено голоду 1946–1947 рр. у краї. Хоча книга має регіональну назву та зміст, її автор до висвітлення проблеми підійшов широкомасштабно.

Дослідницька робота в Україні значно пожвавилась у зв'язку з піввіковою річницею післявоєнного голоду. У 1996 і 1997 рр. побачили світ наукові видання про голод на Полтавщині й Миколаївщині¹⁶. Фактичний матеріал про голод 1946–1947 рр. у Подільському краї містить двотомник свідчень та документів «Портрет темряви» (автор-упорядник П.Ящук¹⁷). 2004 р. побачила світ книга «Ні могили, ні хресного знаку: Голодомори 1932–1933 і 1946–1947 років у Чорнухинському районі Полтавщини: Документи і матеріали. Свідчення», де повоєнному голоду присвячено окремий розділ («Голодні повоєнні роки»), наповнений також свідченнями людей, які пережили тяжке лихоліття¹⁸.

Однак за наявності певної кількості праць, змістом яких є в основному розширення джерельної бази, досліджувана тема потребує дальшого ґрунтовного вивчення. До цього вчених спонукає 60-річчя повоєнного лихоліття, нагальна потреба донести до громадськості, у тому числі й світової, правду про голодомор-47.

Руїнний спадок залишився населенню УРСР після Другої світової війни: 28 тис. розорених, знищених і 250 спалених сіл, майже повністю зруйноване сільське господарство. Голод українському народу було організовано в СРСР у післявоєнні роки, коли відбулася стабілізація комуністичного режиму, реставрація системи підпорядкування радянських республік московському центру. Основним у мирний час залишалися відбудова та мілітаризація радянської імперії. Адже й

по війні в економіці СРСР панували військові пріоритети. Головним змістом господарського розвитку держави Й.Сталін уважав розбудову військово-промислового комплексу (ВПК). «Метал – для виробництва зброї й обладнання – для підприємств, паливе – для підтримки роботи заводів, фабрик і транспорту, бавовна – для виробництва обмундирування, хліб – для постачання армії», – роз'яснював він на зустрічі з виборцями Москви 9 лютого 1946 р.¹⁹ Радянська економіка була націлена на зростання військового потенціалу країни за рахунок інших галузей господарства, що програмувало подальший її розвиток. Нарощування військового виробництва й мілітаризація СРСР відбувалися на руїнах. Економіка підпорядковувалася зовнішньополітичним та ідеологічним програмам. Пріоритетною її галузю в період апогею сталінщини була індустрія. Село ж відігравало роль донора промисловості. Воно після війни в залежній від московського центру Україні перебувало під постійним пресингом державної компартії.

Й.Сталін і його найближче оточення (В.Молотов, Г.Маленков, А.Жданов, Л.Каганович) здійснюючи господарську політику неринкового типу на основі ідеї безтоварного соціалізму з розрахунку залежності аграрного сектора від розвитку промисловості, через партійно-державну вертикаль влади, механізм адміністративно-командної системи, посилення репресій для відновлення та нарощування ВПК, підтримки урядів новостворюваних країн «народної демократії», як майбутніх союзників у новій світовій війні, до спалаху якої, як агресії держав Заходу, готувався СРСР, мілітаризуючи економіку й збільшуючи стратегічний резерв зерна, вилучали із села хліб та іншу сільгосппродукцію.

У знекровленому українському селі по війні залишалося мало працюючих. Багато молодих чоловіків загинули на фронтах війни, а живих тримали, зволікаючи з демобілізацією, в армії. Тому основною робочою силою були жінки, чисельність яких серед працюючих 1946 р. становила майже 80%. Широко використовувалася дитяча праця. 1947 р. в колективних господарствах працювали 792,8 тис. підлітків віком від 12 до 16 років²⁰. У них також нараховувалося понад 1 млн. дорослих непрацездатних – похилого віку та хворих селян, які брали участь у виробництві. Загальна нестача робочої сили в колгоспах і радгоспах України становила 630,7 тис. осіб²¹. Лише 77,2% довоєнних становили 1946 р. посівні площі²². Через брак сільськогосподарської техніки та коней обробіток землі колгоспники змушені були здійснювати за допомогою корів. А нерідко бувало й так, що впрягаючись у борони й плуги, жінки самі обробляли ріллю.

Незважаючи на надзвичайну ситуацію в українському селі, за планами імперського центру, воно, як і раніше, повинно було фінансувати розвиток промисловості, яку Й.Сталін уважав первинною, а аграрний сектор – вторинним. Селянство, за планами радянського керівництва, повинне було вносити своєрідну «надданину»: сплачувати державі не лише звичайні податки, прямі та непрямі, а й переплачувати за товари промисловості. Сільське господарство недоотримувало коштів і через низькі ціни на аграрну продукцію. Данина, про яку Й.Сталін висловлювався, як про тимчасову, зберігалася також після війни. Зросли її розміри. За 1946–1953 рр., приміром, у сільському господарстві СРСР було вироблено 298 млрд. руб. національного прибутку (з урахуванням частини, реалізованої й в інших галузях), а використано з цієї суми в аграрному секторі лише 193 млрд. руб. (з урахуванням частки його в загальнодержавних витратах). Це означало, що 105 млрд. руб. перейшло із села в інші сфери економіки²³. У повоєнний час існували, як і раніше, так звані «ножиці цін» – різниця між низькими заготівельними цінами на сільськогосподарську продукцію й дуже високими роздрібними. Перші, встановлені державою ще в 1928 р., фактично не змінювалися аж до 1953 р.²⁴

Уважаючи репресії необхідним елементом наступу соціалізму, Й.Сталін сприяв широкому їх застосуванню як в економіці в цілому, так і в аграрному

секторі зокрема. Адміністративно-командне керівництво регламентувало, як, де й коли проводити сільськогосподарські роботи, визначало їх технологію. Під цим тиском економічне становище більшості колгоспів в Україні залишалося тяжким. В умовах вилучення значних коштів із сільського господарства державні капіталовкладення в цю галузь були вкрай недостатніми, становлячи разом із внеском колгоспів лише 15% від загальних вкладень²⁵. Через надмірно високі норми обов'язкових поставок та символічні заготівельні ціни колективні господарства СРСР одержували низькі прибутки. Тому в перші повоєнні роки їх виробничі фонди зростали повільно. Й.Сталін, як голова радянського уряду, вважав, що саме відсутність прибутку була стимулюючим фактором розвитку аграрного сектора. «Вождь народів» підкреслював, що за соціалізму «...великі зернові господарства... не потребують для свого розвитку ані максимуму зиску, ані середньої норми зиску, а можуть обмежуватися мінімумом прибутку, а іноді обходяться й без усякого прибутку, що знов-таки створює сприятливі умови для розвитку крупного зернового господарства»²⁶.

Неподільні фонди колгоспів у 1946 р. порівняно з 1945 р. збільшилися на 6,7% і становили 3993,5 млн. руб. проти 3675,2 млн. До 3994 млн. руб. зросли неподільні фонди й пайові внески колективних господарств у 1947 р. Грошові доходи колгоспів у 1946 р. збільшилися порівняно з 1945 р. у тваринництві на 207 млн. руб., у підсобних підприємствах та промислах на 18 млн., в інших господарствах – на 117 млн. руб., але в рослинництві зменшилися на 378 млн. У цілому ж за 1946 р. доходи скоротилися всього на 36 млн. руб. (2512 млн. проти 2548 млн. руб.)²⁷. Це свідчить про те, що голоду в Україні можна було уникнути.

За нормами прибутковості в системі оподаткування колгоспи УРСР були поставлені в нерівні умови порівняно з колективними господарствами РРФСР. Так, на 1 га землі такі норми становили для України 58 руб. проти 46 у Росії, для ріллі – 40 проти 37, для луків – 26 проти 16 руб. Ще вищими вони були для деяких регіонів УРСР. Для Харківського, наприклад, відповідно 88, 62 і 40 руб. Те ж саме відбувалося щодо прибутковості на голову худоби. Ефективність колгоспного виробництва в повоєнний період залишалася низькою. Хоча колгоспи й мали в себе переважну частину основних фондів аграрного сектора, головну частку сільськогосподарської продукції виробляли особисті селянські господарства. Характерною рисою як для СРСР у цілому, так і для України зокрема була провідна роль колгоспів лише у виробництві зерна й технічних культур. В усіх регіонах УРСР (за винятком Кам'янець-Подільської й Житомирської областей) ішов процес скорочення чисельності господарств колгоспників через перетік селян у міста за вербуванням, від'їзд значної кількості переселенців із західних областей, прибулих під час війни. У 1946 р. порівняно з 1945 р. господарств стало менше на 53,9 тис.²⁸ Життєдіяльність села було суворо регламентовано. Центральним компартійним апаратом, за особистими вказівками Й.Сталіна й представників вищого керівництва ВКП(б), розроблялися директиви-постанови, здебільшого спільно з Радою міністрів СРСР, обов'язкові для виконання республіканськими, обласними та місцевими органами, що містили в собі вказівки щодо термінів проведення сільськогосподарських робіт – сівби, догляду за посівами, збирання врожаю, завдання-розкладку кількості різної сільськогосподарської продукції (насамперед зерна), котру беззаперечно повинен був поставити кожен конкретний район.

На українське селянство, змучене тяжкими втратами рідних, розоренням і бідами, насунулася посуха, що охопила 1946 р. південні та східні області України. За даними Республіканського центру спостережень за станом природного середовища, середньомісячна температура весни й літа того року на 2–8°C перевищувала середні показники. Удвічі, утричі, а нерідко й у 5–6 разів нижчою порівняно з цими ж показниками була місячна кількість опадів та набагато біль-

шою – кількість днів із суховіями. Майже таку ж посуху пережили селяни південних областей УРСР й у 1945 та 1947 рр., де становище було надзвичайно тяжким²⁹. Вона, а також малосніжна зима спричинили 1946 р. загибель у колгоспах близько 350 тис. га посівів зернових культур. Посуха викликала недорід також і просапних культур. За їх урожайності по СРСР у середньому 4,1 ц з 1 га в Україні вона становила 3,8 ц. У колективних господарствах Одеської, Ворошиловградської, Харківської областей було зібрано по 2,3–2,9 ц, у Миколаївській – від 1,9 до 3 ц, Херсонській – 1,25 ц, Ізмаїльській – 1 ц. Мало зерна й овочів вродило й на присадибних ділянках селян³⁰.

Однак стихійне лихо вразило не всі регіони однаково. У ряді областей республіки, зокрема західних, центральних та навіть сильно вражених посухою, хоч і строкато, зернові й овочі більш-менш вродили. За умови організованого розподілу всього вирощеного через органи влади голоду в тих умовах можна було б уникнути, забезпечити населення мінімумом продовольства. Замість цього УРСР перетворилася на величезне поле битви з голодними та зубожілими селянами «за виконання першої заповіді державі» – так називалися в наскрізь заідеологізованому радянському суспільстві хлібозаготівлі.

Стосовно причин, що викликали в Україні повоєнний голод, питання посухи стало певною мірою дискусійним. Якщо 1966 р. російський дослідник І.Волков у публікації «Колгоспне село в перший повоєнний рік» вів мову про посуху й неврожай лише в 1946 р., то статтю, опубліковану 1991 р., назвав уже «Засуха, голод 1946–1947 років», в якій розповів також про події в Україні³¹. Посуху як основну причину голодомору визначали й деякі українські історики. Так, у передмові до книжки «Трагедія в домі» зазначалося, що «...голод 1947-го був прямим наслідком воєнної розрухи 1941–1945 рр. і страшної засухи, що впала на виснажені землі...»³². П.Ящук – автор-упорядник книги «Портрет темряви» – твердив, що посухи в повоєнній УРСР узагалі не було. Так, її справді не було на заході республіки. «Засухи, котра б випалила врожай в Україні 1946 року, не існувало в природі», – зазначав П.Ящук³³. Але не так було, на жаль, у наддніпрянській частині України. На час підготовки зазначеного вище збірника документів науковці Інституту історії України НАНУ отримали від Укрметеоцентру підтвердження наявності посухи в східній та південній частинах України. Проте хоч і мало, усе-таки зернові й подекуди овочі там вродили. У голоді ж, що охопив УРСР, винною була не природа. Серед цілого комплексу причин виникнення та поширення третього радянського голодомору саме репресивна сталінська партійно-державна політика в цілому й хлібозаготівлі зокрема були основними. За директивами центру, через головний інструмент його політики й практики – партійно-державний апарат – із визволенням республіки від окупантів почалося здійснення тотального хлібовикачування з українського села, тобто творення голоду. Із метою «успішного проведення» кампанії хлібозаготівель використовувалася низка відпрацьованих і перевірених на практиці в 1930-х рр. засобів репресивного характеру (визначення врожайності не за реальними показниками, як пропонувалося на місцях, а за видовими, тобто вирахуванням так званого біологічного врожаю «на корені» з кожного гектара посівів представниками органів статистики, доведення до всіх господарств планів держпоставок, насильницьке вилучення хліба з українського села).

Посушливого, неврожайного 1946 р., згідно з постановою Ради міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) від 26 червня того року, Рада міністрів УРСР і ЦК КП(б)У в постанові від 4 липня затвердили непосильний річний план здачі зерна державі для України в кількості 340 млн. пудів (5 млн. 440 тис. т)*. Облвиконкоми та обкоми КП(б)У були зобов'язані у дводенний термін «...розробити й довести до районів, а в районах – до колгоспів і радгоспів з урахуванням початку

збиральних робіт п'ятиденні графіки здачі хліба державі з перших днів збирання до повного виконання плану хлібозаготівель із тим, щоб весь план хлібозаготівель з усіх видів здачі був в основному закінчений не пізніше 1 жовтня 1946 р.»³⁴. Незважаючи на наполегливі прохання М.Хрущова, хлібозаготівельний план для України московський центр не зменшив, натомість зобов'язав беззаперечно та якнайшвидше його виконати. ЦК КП(б)У і Рада міністрів УРСР під постійним тиском центру постановою від 22 липня 1946 р. збільшили план обов'язкових поставок зерна 23 областям на 50%, мотивуючи це смугастістю врожаю в різних регіонах, тобто до 362 млн. 750 тис. пудів³⁵. Постанова ЦК КП(б)У й Ради міністрів УРСР від 17 серпня 1946 р. додатково збільшувала обов'язковий план зернопоставок ще 13 областям України на 100%³⁶. ЦК ВКП(б), Рада міністрів СРСР на чолі з «батьком народів» Й.Сталіним вимагали беззаперечного виконання нереального для республіки завдання. Пригадуючи обставини повоєнного голоду, початок хлібозаготівель з урожаю 1946 р., М.Хрущов, який на той час був першим секретарем ЦК КП(б)У та головою Ради міністрів УРСР, у своїх мемуарах зазначав: «План встановлювався вольовим методом, хоча в органах преси й офіційних документах він «обґрунтовувався науковими даними...». При цьому виходили, головним чином, не з того, що було вироблено, а з того, скільки можна одержати в принципі, вибити в народі в засіки держави. І ось почалося це вибивання. Я бачив, що рік загрожує катастрофою. Чим це скінчиться, важко було передбачити»³⁷.

Звернення М.Хрущова до Й.Сталіна з проханням знизити заготівельний план позитивного результату не дали. Останній у телеграмі, що надійшла слідом за його листом, назвав М.Хрущова «сумнівною особою». ЦК ВКП(б), навпаки, вимагав створення «напруженої обстановки», беззаперечного виконання плану, посилення темпів надходження хліба, здачі зерна будь-що. «Голод став неминучим і незабаром почався», – згадував М.Хрущов³⁸. 1946 р. центр висунув вимогу про проведення повторної перевірки колгоспів, радгоспів, індивідуальних селянських господарств із метою вилучення всього зерна, записаного в які б то не було фонди: насіннєві, страхові, фуражні... Однак через неврожай виконати такий план УРСР була неспроможна. М.Хрущов зазначав, що через звернення до Й.Сталіна він міг потрапити в графу «ворогів народу»: «Тоді це робилося в одну мить – тільки оком встиг кліпнути, як уже відчинилися двері, і ти опинився на Луб'янці. Хоч як я переконував, що записки, котрі послав, відображають дійсний стан справ і Україна потребує допомоги, але лише ще більше збуджував у Сталіні гнів»³⁹. Допомоги з центру УРСР не отримала. Натомість ЦК ВКП(б) постановою від 8 жовтня 1946 р. підкреслив: «Особливо неприпустиме становище у виконанні плану хлібозаготівель у Київській, Сталінській, Дніпропетровській, Полтавській, Житомирській, Кам'янець-Подільській, Вінницькій, Кіровоградській і Ровенській областях Української РСР». Він зобов'язав обкоми, облвиконкоми та уповноважених міністерства заготівель на місцях «покінчити з цією протидержавною практикою в хлібозаготівлях і забезпечити здачу державі продовольчих культур за планом»⁴⁰.

Жорсткий пресинг центру стосовно України в справі обов'язкового виконання державних планів хлібозаготівель спричинив відповідну реакцію в республіканських органах влади. У ряді постанов ЦК КП(б)У невиконання планів поставок зерна в державні засіки кваліфікувалось як уникнення найпершого обов'язку, що вважалось фактичним «злочином перед партією й державою».

На хлібовикачування, як і під час голоду 1932–1933 рр., було спрямовано діяльність уповноважених міністерства заготівель СРСР, штат яких в Україні в 1946 р. порівняно з попереднім 1945 р. зріс з 5 до 11,5 тис. осіб. Загальна чи-

* Підрахунки автора.

сельність працівників цього апарату в СРСР 1946 р. становила близько 400 тис. Заготівлі хліба проводилися методом продрозкладки, що застосовувалась як форма примусового вилучення в селян продовольчих ресурсів у часи так званого «воєнного комунізму». Крім того, працівників системи державних заготівель (уповмінзаг) було наділено особливими правами щодо проведення реквізицій. Оформлені ними матеріали розглядалися судами з особливою оперативністю, а щоб підкреслити їхню значущість, було запроваджено спеціальну (на військовий взірєць) форму. Їм видавалася («з метою самозахисту») навіть вогнепальна зброя ближнього бою: револьвери, пістолети та ін.

Унаслідок політики центру щодо постійного збільшення планів держпоставок зерна деяким областям, районам, колективним господарствам хлібозаготівельний план підвищувався кілька разів із вимогою обов'язкового його виконання. Але незважаючи на ідеологічний і репресивний тиск, надходження зерна відбувалося повільно, хоча колгоспи й селянські господарства здавали все вирощене. Однак центр уважав, що невиконання Україною плану держпоставок криється не в об'єктивних причинах, а в тому, що партійні та радянські органи не провадять «більшовицької боротьби за хліб», проявляють терпимість до несумлінного ставлення до державних інтересів деяких керівників на місцях. Останні звинувачували в тому голів колгоспів і директорів радгоспів, удавалися до покарань. Найчастіше закидали їм «приховування зерна», «розкрадання», «саботаж хлібозаготівель», «антидержавну діяльність», «шкідництво» тощо. «На такого роду терміни реакція Москви, де завжди знаходилися виправдання й для репресій, і для вибивання колгоспної продукції... не барилася», – згадував М.Хрущов⁴¹. За 1946–1947 рр. було засуджено 1312 голів колгоспів, із них на 3 роки позбавлення волі – 513 осіб, на 5 років – 219, на 10 – 112, до розстрілу – 2⁴².

Для так званої «допомоги» відстаючим сільським районам у виконанні держпоставок хліба, заготовити який було просто неможливо через його реальну відсутність, раз за разом направлялися вповноважені ЦК компартії та уряду УРСР. Проте області, райони, колгоспи виконати доведені їм плани держпоставок, здати зерно були неспроможні. Уся адміністративно-командна бюрократична владна вертикаль була спрямована не на врятування людей від голоду, а, навпаки, на подальше вилучення зерна з голодуючих сіл. Здійснювався так званий «оперативний контроль» за хлібозаготівлями, тобто щоденна звітність керівних органів районної ланки перед обласною й останньої – перед республіканською. Лютневий 1947 р. пленум ЦК ВКП(б) підтвердив «правильність» політики держпоставок сільськогосподарської продукції. Для посилення керівництва Україною, у тому числі хлібозаготівельною діяльністю в республіці, Й.Сталін направив до Києва свого вірного соратника Л.Кагановича, який 3 березня 1947 р. став першим секретарем ЦК КП(б)У – головною особою політичного керівництва. З цієї посади було увільнено М.Хрущова, який залишився головою Ради міністрів УРСР. Секретарем ЦК ВКП(б) із сільського господарства став М.Патоличев. Про хід хлібовикачування, кількість зібраного та обмолоченого зерна в Україні Й.Сталіну доповідалося кожної п'ятиденки. 28 червня 1947 р. Л.Каганович надіслав йому інформацію про відрядження до областей більшості секретарів ЦК КП(б)У й інших працівників для «боротьби з антидержавними тенденціями зниження врожайності та контролю за виконанням постанов XVI пленуму ЦК КП(б)У про збирання й хлібозаготівлі». У доповідній записці Й.Сталіну 17 вересня 1947 р. М.Хрущов та Л.Каганович писали, що за постановою політбюро ЦК КП(б)У забезпечується контроль за роботою кожної молотарки, вивезенням намолоченого зерна на заготівельні пункти, не допускаючи його затримування на токах колгоспів⁴³. Центр, однак, повільні темпи хлібозаготівель у голодуючій Україні не задовольняли.

М.Хрущов, підкоряючись принципу так званого «демократичного централізму», продовжував упроваджувати в життя політику центру щодо хлібозаготівель, суворо вимагаючи виконання установок ЦК КП(б)У в областях. У вересні 1946 р. члени політбюро й уряду виїхали на місця з метою прискорення виконання планових завдань із зернопоставок. Наприкінці 1946 р. питання про хід хлібозаготівель політбюро ЦК КП(б)У розглядало щотижнево. Вимагалася здача хліба до зернини. «Я одержував листи від голів колгоспів просто страшенні. Запали мені в пам'ять, наприклад, рядки такого листа: «Ось, товаришу Хрущов, виконали ми свій план хлібозаготівель повністю, здали все, і тепер нічого не лишилось. Ми впевнені, що держава та партія нас не забудуть, що вони придуть до нас на допомогу». Отже, автор листа вважав, що від мене залежить доля селян... і він гадав, що раз я очолюю українську державу, то не забуду й селян. Я бачив, що він обманюється. Адже я не міг нічого зробити за всього свого бажання, тому що, коли хліб здається на державний приймальний пункт, я не владний розпоряджатися ним, а сам змушений благодати залишити якусь кількість зерна, котру ми потребували...», – відверто писав у мемуарах М.Хрущов⁴⁴. Але союзний уряд на чолі зі Й.Сталіним турбували не голодуючі люди, не інтереси населення – цікавив лише хліб України.

Архівні документи та свідчення людей, що відображають проведення в УРСР хлібозаготівель і механізм вилучення зерна з голодуючих сіл, підкреслюють особисту причетність Й.Сталіна та його найближчого оточення до визначення непосильних для України планів держпоставок хліба та жорсткий тиск із метою їх беззаперечного виконання, показують діяльність представників вищих органів влади республіки, які приймали до безумовного виконання вказівки центру, двоїстість особи М.Хрущова, з одного боку, як слухняного виконавця волі Й.Сталіна в проведенні насильницької політики, а, з іншого, як людини, котра прагнула допомогти голодуючому населенню республіки.

У суспільстві, наскрізь пройнятому насильством, хлібозаготівельна політика стала основним репресивним фактором, через її механізм відбувалося голодоутворення. Найбільшим репресіям піддавалися саме виробники зерна. Зобов'язані рішенням ЦК КП(б)У працювати світловий день (10–11 годин) без вихідних⁴⁵, колгоспники несли тягар непосильної праці, надмірних податків, насильницьких позик, побиття й тому подібного, що перетворювалося по відношенню до них у безперервний терор... Заборонено було продаж хліба на ринку колгоспами, колгоспниками й одноосібниками до виконання ними планів здачі хліба з врожаю 1945–1946 рр. державі. Від цього репресивного заходу темпи здачі не прискорювались, а населення жорстко потерпало. В умовах голоду органи влади, незважаючи на нестерпне становище страждених сіл, забирали з них зерно, овочі. Водночас у державних та партійних документах жодним словом не згадувалося про голодуючих людей, їх тяжку долю. Офіційна преса писала, що українські селяни охоплені «загальним трудовим піднесенням у боротьбі за підвищення врожайності зернових та технічних культур і подальший розвиток соціалістичного сільського господарства».

Одержуючи директиви центру, ЦК КП(б)У й Рада міністрів УРСР прагнули виконати їх будь-якою ціною й у свою чергу доводили завдання областям, районам, а ті вже безпосередньо колгоспам та радгоспам. Партійні й радянські органи всіх інстанцій за вертикаллю спрямовувалися на вилучення зерна в безпосередніх його виробників. Невиконання планів хлібозаготівель призводило до занесення «винних» до числа «саботажників», проти яких застосовувалися репресії. До них потрапляли різні працівники, у тому числі партійні та радянські, голови колгоспів, рядові трударі. Адже центральна влада причину повільного надходження хліба з українського села вбачала не у відсутності зерна, а в поганій роботі керівних і низових партійних органів, підступних діях «ворогів народу».

Й.Сталін і А.Жданов 26 листопада 1946 р. надіслали М.Хрущову та Д.Коротченку директиву з вимогою посилення хлібозаготівель, в якій підкреслювалося: «У ряді колгоспів антидержавні елементи гальмують обмолот і очистку зерна, заганяють багато зерна в так звані відходи, навмисне проводять неякісний обмолот, залишаючи велику кількість зерна в соломі...». Центральне керівництво вимагало «...покінчити з небільшовицьким ставленням до справи організації хлібозаготівель...». Московський центр ставив жорстку вимогу «рішуче припиняти всі ці протидержавні дії», «...виявити хліб, що приховується, і забезпечити здачу його державі»⁴⁶.

Це питання постійно розглядалося на засіданнях політбюро, оргбюро та секретаріату ЦК КП(б)У, до областей направлялися керівні працівники УРСР. Постанова ЦК КП(б)У «Про хлібозаготівлі на 25 листопада» від 28 листопада 1946 р. за підписом М.Хрущова на виконання вказівок Ради міністрів Союзу РСР і ЦК ВКП(б) від 26 листопада того ж року давала директиву: «...Зобов'язати обкоми КП(б)У, облвиконкоми й уповноважених міністерства заготівель в областях ... викривати й судити приховувачів хліба, злодіїв та розкрадачів, повністю виявити прихований хліб і забезпечити здачу його державі...»⁴⁷. Здаючи за вказівками центру все вирощене, колгоспи були позбавлені можливості оплатити зароблені селянами тяжкою працею трудовні. Голод посилювався.

Вилучення засипаного в насінні, страхові та інші фонди хліба через фізичну відсутність зерна очікуваного вищою московською владою ефекту не дало. Селяни повинні були здавати хліб державі й з особистих присадибних ділянок. По УРСР заготівлі зерна із селянських господарств становили 3 млн. пудів. До справи хлібопоставок залучалися також підсобні господарства підприємств, військових частин і навіть таборів ув'язнених. Рішенням від 2 листопада 1946 р. ЦК КП(б)У давав вказівку каральним органам: «Директорів підсобних господарств, які затримують здачу хліба державі, притягати до відповідальності, як за саботаж хлібозаготівель»⁴⁸. Щоб викачати зерно, яке для колгоспників та одноосібників було єдиною надією на порятунок, уживалося безліч репресивних «заходів». «ЦК КП(б)У звертає увагу обкомів КП(б)У, облвиконкомів та уповноважених міністерства заготівель на відставання виконання колгоспниками зобов'язань по зернопоставках державі з присадибних посівів і вимагає вжиття заходів із виконання цих зобов'язань у встановлені строки», – зазначалося у високій партійній постанові⁴⁹. На селян із жорсткими вимогами, знущанням, побиттям, аби вилучити хліб, обрушувалися «активісти», «буксири», «буксирні бригади». Останні підключалися до «роботи», коли зерно вже не було фізично, бо плани хлібозаготівель, часто-густо перевищуючи обсяги врожаю, були нездійсненними. Вони по кілька разів проходили по хатах та подвір'ях селян, забираючи останній шматок чогось їстівного чи навіть особисті речі людей, тобто грабуючи їх. Нерідко в 1940-х рр. «буксирами» були ті ж самі «активісти», які грабували майно голодуючих людей у 1930-х рр. Дії колгоспників, які чинили спротив вивозу зерна, оголошувалися «антирадянськими», «націоналістичними», «контрреволюційними», газети вміщували повідомлення про розстріли таких «шкідників». За повідомленням прокуратури УРСР від 23 січня 1946 р., «з відома першого секретаря райпарткому Чернова, у Татарбунарському районі Ізмаїльської області, приміром, були організовані спеціальні бригади з комсомольців під керівництвом секретаря РК КП(б)У Мірошниченка й зав. райуповнаркомзагу Колісниченка для подвірного обходу громадян, проведення обшуків і безспірного вилучення всього знайденого хліба... Обшуки проводились у всіх громадян, незалежно від виконання ними державних зобов'язань. Вилучався не тільки хліб, а й інші сільськогосподарські продукти та навіть домашні речі... Усі обшуки проводилися вночі...»⁵⁰.

Керівників колективних господарств, які до здачі зерна в рахунок плану хлібозаготівель видавали децицю голодуючим виробникам хліба на трудовні, піддавали репресіям. Вища влада забороняла головам колгоспів видавати 15% зерна людям на зароблені трудовні до виконання планів поставки, застерігала від «небезпеки антидержавної тенденції», пов'язаної з «розбазарюванням хліба», «незаконним» його відпуском. Однак навіть за умови вилучення зерна методом продрозкладки, здачі «за першою сталінською заповіддю» всього вирощеного на колгоспних полях і присадибних ділянках партійно-державне керівництво республіки змогло доповісти центру про виконання плану заготівель 1946 р. лише на 62,4%⁵¹.

Воно регулярно інформувало «вождя народів» про хід хлібоздачі. Л.Каганович, обізнаний зі станом справ в аграрному секторі, повсякчас цинічно наголошував, що у всіх проблемах винен «український буржуазний націоналізм». Центр на чолі зі Й.Сталіним відповідальними за невиконання хлібозаготівельних планів уважав саме тих партдержфункціонерів та селян, які пережили окупацію, зазнали впливу чужої ідеології й потребували перевиховання. Зернове питання залишалось основним в обговореннях на засіданнях політбюро ЦК КП(б)У. Таким чином давалися установки на узаконене пограбування села державою.

Однією з основних причин голоду були непосильні для селян податки, що накладалися на присадибні господарства. Кожен селянський двір повинен був сплачувати податок на землю, а також поставляти державі часто-густо надмірну кількість м'яса, молока, яєць та іншої продукції. Не всі сільські жителі мали ділянки таких розмірів, які дозволялися статутом сільгоспартілі. Половина колгоспних дворів не мала корів. Податки встановлювалися на кожне фруктове дерево, кожну домашню тварину. Неспроможні сплачувати їх селяни вирубували сади, вирізали худобу. Природне прагнення людей бути господарями на землі розцінювалося як «пережиток капіталізму». Й.Сталін уважав, що селяни живуть «заможнo» і, як процитував його висловлювання М.Хрущов у своїй закритій доповіді на XX з'їзді КПРС, «продавши лише одну курку, колгоспник може повністю розрахуватися з державними податками»⁵². «Вождь народів» вніс пропозицію підвищити податок на колгоспи й колгоспників ще на 40 млрд. руб. у той час, як останні за всю здану й продану ними державі продукцію отримали 26 млрд. руб. ...⁵³.

Селяни голодували. Незважаючи на посуху, поставки продукції з селянських дворів не були зменшені. «...Весною 1947 року кожного дня на роботу йти, а брати на обід нічого. Яйця мати збирає, треба здати державі 300 штук. Молока треба здати щодня 3–4 літра. Податок заплатити за землю, обійстя. Ще податок за кожне родюче дерево. Картоплі багато треба здати державі. Приходить спеціальна комісія й заставляє підписуватись на позику (облігації), диктують суму. Мати не підписує, тому що нема грошей, треба щонайменше 500 крб. Приходять ще кілька разів, а потім починають тероризувати вночі, о 1–2-й годині ночі. Мати не витримує й підписується на позику. А затим збирає яйця, молоко, сметану й – один вузол спереду, а другий – ззаду – іде пішки 15 км на базар торгувати гроші на податок, позику, на гас освітлювати хату, на мило, меншому брату на книги, зошити, а ми повинні голодувати. Наш батько, а її чоловік, загинув у 1944 р. за наше світле майбутнє, і нікому до цього нема діла...», – свідчив М.Удод з м. Кременчука Полтавської області, колишній колгоспник с.Курган Лебединського району Сумської області⁵⁴. На повну потужність працювали судові органи, стягуючи недоїмки із селян за невчасну сплату податків.

У 1946–1947 рр. боржників серед колгоспників було багато. Так, в УРСР недоїмки по м'ясу становили 37,8%, по молоку – 46,5%, по яйцю – 60,8%, по вовні – 18,2%, по бринзі – 57,1%. До тих, хто вчасно не виконував поставки, застосовувалися штрафи. «Тов. Гречуха, може, я сплатила трохи із запізнен-

ням, то Ви знаєте, що рік був трудний, а в мене сім'я велика – 12 душ. Я не мала звідкіля, а мала всього-на-всього одну корову-первістку..., я не мала за що дітей кормити й чим кормити. А я купувала молоко, яєчка й здавала державі. Я весь час зі своїми дітками працюю в колгоспі, виробила в цьому році 727 трудоводнів на 1 листопада 1947 р. І коли я заболіла, лежала в городі в лікарні, мене суд 1-го участка (суддя т. Власенко) судив, но заочно, за неуплату своєчасно податку й присудив 6 тис. руб. штрафу, і в мене прийшли, забрали последню корову й посиротили моїх дев'ятеро дітей, оставили без молока, і поки я прийшла з лікарні, корову забрали й продали на ярмарку за 3 тис. руб. Я ж одна на все село багатодітна, син із 1927 р. в армії служив, прийшов у вересні. Так чим же я провинилася перед нашою батьківщиною, що в мене забирають последнюю корову, я ж її тільки й діждалася із теляти, а то все время мої діти були голодні без молока. ...Ми [за] всі борги з державою розрахувалися», – промовляє архівний документ про лист-скаргу колгоспниці із с.Тупальці Житомирської області Т.Ткачук до голови Верховної Ради УРСР від 2 грудня 1947 р. про надмірне державне оподаткування в голодний рік⁵⁵. Таке явище, як стягнення непосильних податків, для українського села в голодні роки було типовим.

Одна зі складових голодотворення – мізерна оплата, а радше неоплата праці селян. Тисячі й тисячі їх виконали значні обсяги робіт у колгоспах, здійснили великі затрати праці в колективних господарствах. Проте від них і від держави не отримали не лише ніякої платні, а потерпали від голоду. Хоч у середньому по УРСР на 1 трудовдень, за офіційними даними, селянам було нараховано по 257 г зерна й 64 коп. грошей, 365 колгоспів його зовсім не видали, а 2 тис. 767 господарств – жодної копійки⁵⁶. Виробивши багато трудоводнів, селяни голодували, пухли та помирали їхні діти. Здебільшого це були вдови й діти загиблих фронтовиків, сім'ї інвалідів війни. Колоніально залежна республіка не мала права розпоряджатися власними продовольчими ресурсами. Перетворені на кріпаків-«гвинтиків» державної машини українські селяни не мали паспортів, не могли залишати села без дозволу можновладців. «Нас працювати примушують, а за працю не платять. Коли б не колгоспи, – зазначав мешканець с.Зюбриха Монастирищенського району Ф.В.Жук, 1904 року народження («працював у колгоспі на різних роботах»), – а селяни були б самі собі хазяї, як живуть у Західній Україні, то життя було б значно краще. Не потрібні нам колгоспи, обмолотять весь хліб та вивезуть державі, а колгоспникам нічого не дадуть. Цілий рік працюємо голодними»⁵⁷.

Через репресивну політику й практику хлібозаготівель, стягнення із селян непомірних податків, мізерну оплату й зовсім неоплату трудоводнів, вивезення зерна та інших сільгосппродуктів влада в УРСР голодоморну ситуацію ще більше посилювала. Незважаючи на важке, нестерпне й водночас добре відоме вищій владі становище в Україні, московський центр вимагав від керівництва УРСР ужиття дедалі більш рішучих заходів щодо ліквідації відставання з хлібозаготівлями, забезпечення виконання п'ятиденних завдань кожним колгоспом і радгоспом⁵⁸.

Голод поширювався. Типовим явищем стало жебрацтво, що заповонило села, залізничні станції, селища й міста. Багато людей похилого віку, жінок із малими дітьми ходили по хатах, просили хоч якої-небудь їжі. Нерідко нічого не дочекавшись від бідуючого довкола люду, вони взимку замерзали, падали від безсилля, помирали. Але замість допомоги населення України, перш за все сільське й значною мірою міське, зазнало від влади жорстокого репресивного удару. За постановою ЦК ВКП(б) та Ради міністрів СРСР від 27 вересня 1946 р. під приводом «економії у витрачанні хліба» з пайкового постачання за картками було знято 3 млн. 634 тис. 500 людей, з яких 2 млн. 892 тис. 100 – жителі села. Під зазначену постанову про витрачання зерна підпадали робітники під-

приємств, розташованих у сільській місцевості, де нерідко працювали й жителі міст, які не мали ані присадибних ділянок, ані городів – ніяких підсобних господарств. У селах у жовтні 1946 р. за картками хліб могли купувати лише 700 тис. осіб⁵⁹. Позбавивши селян постачання, вище керівництво наголошувало на необхідності використання місцевих ресурсів, яких уже не існувало. У ході були терміни «економія по контингенту», «економія по хлібу», навіть «економія по дітях». До ЦК КП(б)У й Ради міністрів УРСР надходила злива листів-обурень, листів-прохань від секретарів обкомів партії та голів облвиконкомів, керівників підприємств і установ, навчальних закладів, окремих осіб про взяття неколгоспного сільського населення знову на централізоване пайкове постачання. Виходило, що люди шукали захисту в тих, хто підписав постанову про вилучення їх зі списків на отримання продовольчих карток. «...Хліба іноді не буває у нас по 2–3 дні. Вільна торгівля на ринку заборонена,» – писав 17 грудня 1946 р. в листі на ім'я Г.Маленкова донецький гірник Карандашов. – Я голодний і вся моя сім'я. Діти до 13 років хліба не одержують, утриманням норму урізали...»⁶⁰. Начальник 1-го відділення паровозного господарства підполковник тяги ст. Слов'янськ Кривошеев та секретар парторганізації Семейка в листі до М.Хрущова від 12 лютого 1947 р. писали: «У зв'язку з випадками невиходу на роботу, що почастишали й мають груповий характер, побутова комісія відділення паровозного господарства ст. Слов'янськ Південно-Донецької залізниці своїм дослідженням на селах встановила, що переважна кількість сімей залізничників, які мешкають у сільській місцевості, перебуває в надзвичайно тяжкому стані, і особливо діти, яким ніхто ніякої допомоги не надає, не дивлячись на ряд вимог»⁶¹.

Вибита з голодуючого українського села продукція відправлялася в різні регіони імперії. УРСР була головним постачальником зерна для Ленінграда, а овочів – для Москви. Хліб вивозився до ряду областей РРФСР. Приміром, 1946 р. 3 тис. т зерна відвантажили голодуючі Кіровоградщина й Херсонщина Смоленській області. Багато хліба ввозилося за кордон саме тоді, коли люди в Україні страждали, помирали голодною смертю. 1946 р. в держави Центрально-Східної Європи, які теж охопила посуха, із СРСР було експортовано 1,7 млн. т зерна. Лише до Берліна, наприклад, надійшло 969 тис. т зерна й 60 тис. т інших продуктів, 50 тис. голів худоби. За 1946–1947 рр. до Албанії, Чехословаччини, Польщі, Угорщини, Болгарії, Румунії, а також Фінляндії, Франції та інших країн відвантажено 2,5 млн. т хліба⁶². «Намітили додатково вивезти за межі України 267 тис.т зерна ... Таким чином, загальний вивіз зерна за межі України у вересні доводиться до одного мільйона тонн», – повідомляв 5 вересня 1947 р. секретарю ЦК КП(б)У Л.Кагановичу міністр заготівель СРСР Двинський⁶³. Оцінюючи допомогу, надану Польщі, міністр промисловості й торгівлі цієї країни Г.Мінц підкреслював, що «без імпорту радянського продовольства в найкритичніші моменти... ми б потерпали від голоду...». СРСР поставив Польщі в 1946–1947 рр. (посушливі та неврожайні для обох країн) у кредит 900 тис. т зерна⁶⁴. «Відома письменниця Ванда Василевська після поїздки на батьківщину розповідала М.Хрущову, що варшав'яни були незадоволені радянським урядом: він надсилає їм хліб не тільки білий, а й чорний. Вони не знали, зітхала вона, що українці, чий хліб привозять до Польщі, у цей час пухнуть від голоду й людодісткують,» – писав А.Стреляний у статті «Останній роман-тик». Про випадки людоджерства М.Хрущов свідчив упевнено: «Знав це я, знав це Сталін, знали інші, кому я говорив». Він вимогливо турбувався, щоб його розповідь не кинула тінь на поляків, не шкодила дружбі народів. Адже вони, дійсно, не знали, що чинилося в Україні⁶⁵. 1947 р. із СРСР до Чехословаччини було відправлено 600 тис. т зерна. «Радянський Союз врятував нас від голоду», – так оцінив його продовольчу допомогу президент Чехословаччини К.Гот-

вальд⁶⁶. СРСР також надав країнам «народної демократії» значну фінансову підтримку. Й.Сталін намагався й у такий спосіб використати завдяки перемозі та розширити максимально геополітичні інтереси СРСР, зокрема нарощування військової присутності в Європі. І саме тому відбудова радянської економіки відбувалася не через вивільнення фінансових коштів із ВВП, а за рахунок матеріальних втрат населення. Засоби масової інформації впроваджували в його свідомість уявлення про необхідність спільними зусиллями й жертвами компенсувати витрати країни на війну. Так виправдовувалася жорстка податкова політика, пограбування людей через хлібозаготівлі, державні позики, неоплату праці тощо. Склалася різка невідповідність між очікуваннями населення та прагненнями правлячої партії. Радянське керівництво дбало про те, щоб життєвий рівень населення країн Центрально-Східної Європи зростав більш швидкими темпами, аніж добробут громадян СРСР. «Хліба нам би вистачило на декілька років, якби ми його не відправляли за кордон. Але видно так треба, щоб ми їли сміття, а за кордоном їли наші булки»⁶⁷, – про такі висловлювання людей повідомляло управління МДБ органам влади. Виходило так, що рятуючи від голоду народи країн Центрально-Східної Європи, уряд СРСР морив ним населення радянських республік і найбільше українців. Коли М.Хрущову почали дорікати, чому ми закупаємо хліб на Заході, тоді як раніше ми вивозили його в інші країни, він відповів на червневому (1963 р.) пленумі ЦК: «При Сталіні й Молотові ми вивозили хліб за кордон, а радянські люди пухли та вмирали з голоду», – зачитував його А.Авторханов у книзі «Імперія Кремля. Радянський тип колоніалізму». – Вивозили за кордон, звісно, український хліб, і вмирали з голоду теж українці. Це було покаранням мстивого Сталіна за те, що українці, як він вважав, під час війни не проявили достатнього ентузіазму на захист його тиранічного режиму. Поставлені під час війни перед вибором: нацисти чи комуністи – керівники українського національного руху обрали третій шлях – шлях української незалежності»⁶⁸. Хлібний експорт, як і голодування, підкреслював А.Авторханов, продовжувалися й надалі. 1946 р. у селах України щомісяця в середньому гинули 20 тис. осіб. У розпал голодомору в сільських місцевостях Наддніпрянської України в січні 1947 р. померли до 30 тис., у лютому – 38,5 тис., у березні – до 51,4 тис. людей⁶⁹.

Безоплатна часто-густо праця в пограбованих державою колгоспах, що не в змозі були забезпечити селянам мінімальний рівень виживання, надмірно високі податки, вивіз зерна з України, жорстокий голод, репресії гнали колгоспників із села, різко зменшувалася кількість селянських господарств. «...Багато колгоспників збираються від'їжджати на Кавказ та Середню Азію. Усі кажуть, що там життя багате й дешеве, а Україна озлидніла, і ніхто на неї не звертає уваги. Живуть тепер добре тільки хитруни, спекулянти, злодії, крадії, а їх багато, а простій людині не добиться правди, усі на неї кричать і не вірять. За зведення ми наш район найвідсталіший в області, надій ніяких, усі ми вбиті горем, із нужди нам не вийти...» – писали в червні 1946 р. М.Хрущову, бажаючи про допомогу, Ткачук та Білокінь із с.Попелюхи Піщанського району, що на Вінниччині⁷⁰. Злидні гнали селян у міста. У деяких господарствах відплив селян доходив до 100 осіб. «Хліба колгоспникам не дають ні грама, а зараз же, як тільки намолотять, навантажують на машини й вивозять... Люди вже від'їжджають у різні сторони», – так характеризував це явище колгоспник с.Кринички Дніпропетровської області В.А.Перепотський⁷¹. За 1946 р. чисельність працездатних жінок і підлітків до 16 років, незважаючи на заборону виїзду, загороджувальні загони і відсутність паспортів зменшилася в селах України на 283,9 тис. осіб. Особливо великим відплив людей із сіл був узимку 1947 р.

Із метою забезпечення мінімумом продуктів харчування бодай працюючих колгоспників керівники областей зверталися до голови Ради міністрів УРСР

М.Хрущова та секретарів ЦК КП(б)У Л.Кагановича й Д.Коротченка з проханнями надати продовольчу допомогу. Кількість таких листів, підкріплених даними про тяжке становище людей, наростала. Так, секретар Запорізького обкому КП(б)У Л.Брежнєв, зазначаючи, що 5 тис. робітників і 4 тис. 530 утриманців та дітей у вересні 1946 р. були позбавлені карток, письмово просив Л.Кагановича надати допомогу шляхом взяття на продовольче постачання хоча б 4 тис. 125 робітників підсобних господарств, їх утриманців і дітей за нормою 200 г та 4 тис. 323 осіб за нормою 100 г хліба⁷². Розгортався масовий голод. Більшість голодуючих українських селян рятувалася, як могла. Вони змушені були їсти траву, кору дерев, різні сурогати... Одним із засобів виживання було збирання колосків на колгоспних полях. На зроблених власноруч жорнах селяни мололи жменю-другу зерна, додавали подрібнене листя, траву й пекли коржики, оладки, ліпеники, маторженики... Але й цієї можливості вижити влада позбавляла голодуючих за відомим ще з 1932 р. сталінським законом «про п'ять колосків» та новим указом президії Верховної Ради СРСР від 4 червня 1947 р. «Про відповідальність за крадіжки, розбазарювання й псування соціалістичної власності»⁷³, оголошуючи їх «зłodіями» та «розкрадачами». Багато крадіжок дозріваючого хліба здійснювалися саме «гостропотребуючими», тобто голодуючими колгоспниками. Влада вела боротьбу зі зростанням їх чисельності шляхом покарань, репресій, незважаючи на головне – виснажених голоднечею людей, яких сам режим, позбавивши засобів існування, штовхав на здійснення правопорушень. 90% кримінальних справ, що розглядалися судами в 1947 р., становили справи про «крадіжки колосків» рядовими колгоспниками⁷⁴. Так, Н.Ліско з Чернятинського району Одеської області за викрадення 3 кг колосків була засуджена до 8 років позбавлення волі. До 10 років ув'язнення засудили З.Соломаху за 5 кг колосків, зібраних на полі колгоспу «20 років Жовтня» Біловодського району Ворошиловградської області. У період підготовки й проведення збору врожаю станом на 15 липня 1947 р. за «колоски» було засуджено 1727 «зłodів» – голодуючих людей. П.Годун, який нарізав 7 кг колосків у колгоспі ім. Тельмана с. Коломийцівка Лосинівського району Чернігівської області та Яценко (сторож радгоспу Чорнобаївського району Полтавської області) за викрадені з поля 16 кг гороху отримали по 8 років ув'язнення. Від початку року до 10 серпня 1947 р. до карної відповідальності «за колоски» притягнуто 3 тис. 943 особи, з них 3 тис. 226 – заарештовано⁷⁵. Було, звичайно, у повоєнний час багато справжніх бандитів, лиходіїв. А голодуючі селяни по суті брали вирощений ними ж хліб. Адже держава обкрадала, виголюджувала людей, використовувала їх працю, здоров'я, не забезпечуючи навіть елементарного прожиткового мінімуму для їх фізичного існування. «Та ж як візьмеш на полі того нещасного півкілограма жита, і зловлять з ним, то, за постановою Сталіна, засудять не менш як на 5–10 років, а за 2–3 кг вкраденого хліба засуджували навіть до розстрілу. Покарання страшні, а їсти хотілося – болісно було дивитися, як пухнуть діти, помирають старі», – згадувала О.Комар (жителька Красилюва Кам'янець-Подільської області)⁷⁶. Ось такими були вони людською, неофіційною мовою «злочини, пов'язані з жнивами». У Центральній, Східній та Південній Україні, лише за офіційними даними, голодувало близько 3 млн. селян⁷⁷. Картина рукотворного й утаємничуваного державою голоду чітко проступає через перлюстровані органами МДБ листи населення. Так, С.Сіріуйко із с.Андрушків Житомирської області у вересні 1946 р. писав: «...У нас в селі голод... Хліб поганий, і той вивозять, а людям не дали ні грама...». Такого роду листів у 1946 р. зафіксовано лише в Київській, Вінницькій, Житомирській, Чернігівській, Кам'янець-Подільській областях 15 тис. 507. Із с. Спаського Татарбунарського району Ізмаїльської області на адресу польової пошти 70 920 П.Рябоконт повідомляв Рябоконт: «...У нас зовсім нічим харчуватися, і не знаю, як ми цю зиму переживемо.

Я, як інвалід II групи, одержую всього 90 руб. на місяць, що я можу за них купити, коли пуд кукурудзи коштує 300–400 руб. І ніде її купити. Скільки живу на світі, я не пам'ятаю такого голоду, як у нас тепер»⁷⁸. О.Оноприченко з колгоспу «Червоний лан» Гельмязівського району Полтавської області, нагороджена в грудні 1946 р. за сумлінну роботу в колгоспі медаллю «За трудову доблесть», із трьома малолітніми дітьми (чоловік її загинув на фронті) перебувала в скрутному матеріальному становищі, продуктів харчування не мала. Уся родина хворіла на дистрофію. У січні 1947 р. селянин Легенький із с. Новгородки Кіровоградської області писав у листі до брата в Новоросійськ: «У нас зовсім нічого немає з продуктів, хліб ми вже забули, коли бачили. Зараз становище дуже тяжке. Батько й мати опухли від голоду. Батько – інвалід і працювати не може, а я маленький. Доведеться нам, брате, померти голодною смертю...»⁷⁹. Таких сімей було дуже багато. Повільні темпи хлібозаготівель у республіці центр не задовольняли. Репресії посилювалися.

Прагнучи вирватися з обіймів голоду, люди вживали в їжу жолуді, лушпиння з картоплі, жом, кору й листя дерев, траву, дрібних гризунів. Трудівники-хлібороби змушені були їсти м'ясо собак, кішок, загиблих тварин, від чого нерідко наражалися на небезпеку отруєння.

Величезна кількість голодуючих від початку 1946 р. за власною ініціативою вирушала до західних областей республіки, де було ще мало колгоспів, селяни зібрали там непоганий урожай, а загони Української повстанської армії чинили спротив вивезенню зерна. Відозви, розповсюджені УПА, закликали селян допомагати голодуючим. Прибулі в тамтешні села колгоспники, робітники, службовці купували за гроші чи обмінювали речі на хліб, крупи, картоплю та інші продукти й поверталися додому до своїх сімей. Дехто з них наймався тимчасово або постійно на роботу. О.Литвин із Вінницької області свідчила: «Добре пам'ятаю 1947 р. Нас тоді врятувала Західна Україна, коли б не вона, був би новий 1933 рік. Мій чоловік прийшов із війни калікою, двоє діток наших померли ще в 1933 р. Чоловік на милицях, а я мотаюсь, бо їсти ж хочеться. Довелося й Західну Україну відвідати. Ото зібралося кілька жінок – і в дорогу. Удома злидні, голод. Біда починалася зі Жмеринки. ... Між станціями Гречани й Жмеринка було дуже небезпечно. На підйомах засідали бандити й кидали гаки, якими стягували з вагонів не тільки мішки, а й людей. У нашому селі Головченцях тоді важко жилося, люди вихудли, пухли, звісно й умирали від голоду. У Західній Україні зустрічала людей не тільки з Поділля, бачила херсонців, навіть з Донбасу здибувала»⁸⁰. Секретар Львівського обкому КП(б)У І.Грушецький в інформації «Про наплив колгоспників зі східних областей УРСР і РРФСР у райони Львівської області по сільськогосподарські продукти» в червні 1946 р. повідомляв ЦК КП(б)У, що «приїжджі поширювали серед селян «провокаційні чутки», спрямовані проти колгоспного ладу про начебто існуючий голод в ... областях і що в колгоспах на трудодні нічого не дали. По лінії МДБ була дана вказівка заарештовувати й віддавати під суд осіб, які поширюють антирадянські й наклепницькі розмови, спрямовані проти колгоспного ладу»⁸¹. Завідуючий сільгоспвідділом ЦК КП(б)У Варшавський у доповідній записці «Про заходи боротьби з перевезенням хліба із західних областей України» від 21 серпня 1946 р. зазначав: «Постановою Ради міністрів СРСР від 31 липня 1946 р. за №1703 заборонено продаж хліба на ринку колгоспами, колгоспниками й одноосібними господарствами до виконання ними плану здачі хліба державі з урожаю 1945–1946 рр. У зв'язку з цим органами міліції й прокуратури встановлено контроль за виконанням зазначеної постанови колгоспами, колгоспниками й одноосібниками. Для боротьби з незаконним перевезенням хліба селянами залізницями органи транспортної міліції УРСР організували на крупних залізничних станціях України оперативні заслони з працівників транспортної міліції, які ве-

ли боротьбу з незаконним продажем і купівлею зерна й муки на ринку»⁸². А в донесенні секретарю ЦК КП(б)У Д.Коротченку 21 серпня 1946 р. Варшавський доповідав, що масовий наплив сільського населення з Полтавської, Київської, Кам'янець-Подільської, Вінницької та інших областей у Західну Україну почався «з лютого місяця 1946 р.», улітку того року цей потік із указаних областей не зменшився. У червні місяці органами транспортної міліції УРСР було знято лише з товарних потягів 62 400 осіб, а за дві останні декади липня – 97 633 людей⁸³. На початку липня 1946 р. провід ОУН дав указівку своїм організаціям зривати проведення хлібопоставок. У листівці «Брати червоноармійці-українці!» командування Української повстанської армії повідомляло: «Удома з голоду пухнуть унаслідок грабежу зерна в Україні ваші батьки, ваші діти». «Ховайте й бережіть хліб, щоб не повторився 1933 рік,» – закликала УПА в листівці «Громадяни України!». А в іншій проголошувала: «Геть колгоспну панщину!», «Хай живе вільне користування землею!», «Смерть сталінським грабіжникам!», «Смерть Сталіну, який перетворив селян на жебраків!». У листівці «Брати голодуючі!» керівництво Української повстанської армії зазначало: «Одгриміли бої, закінчилася війна, але український народ не перестає приносити незліченні жертви. На Україні шаліє новий голод. Смерть косить підряд і здорових чоловіків, і немічних стариків, і жінок-матерів, і дітей-немовлят... Вимирають наші села, виростають нові, свіжі могили. Мільйони опухлих почорнілих людей-скелетів мандрують за хлібом у найвіддаленіші кутки Західної України, щоб по дорозі знайти від виснаження смерть у придорожному рові чи товарному вагоні або загинути, з'ївши перший випрошений шматок хліба. Брати! Чому ж це ми, сини найбагатшої і найурожайнішої на світі землі, приречені на голодну смерть? Чому ж це наша квітуча Україна перетворена в голодну країну? Тому, що Україна в неволі, тому, що Україна не самостійна держава. Тому, що сталінські вельможі відібрали від нас землю, а нас перемінили в безправних рабів, у нужденних жебраків. Гинемо від голоду тому, що не ми – господарі на своїй землі, а згряя сталінських імперіалістів; тому, що багатства України належать не українському народові, а більшовицьким грабіжникам. Новий голод викликали й підготували Сталін і його кліка. Це вони, ці кремлівські вбивці, винні в новому масовому винищуванні українського народу...»⁸⁴. УПА в листівці «Українці!» відзначала: «Ділити нас, сіяти роздор між нами – це стара практика всіх поневолювачів наших. Не відстають у цьому й російсько-більшовицькі гнобителі. Горлаючи про «возз'єднання» всіх українських земель, у той час вони роблять усе, щоб поділити, порізати українців західних і східних областей України... Українці Західної України! Серед вас живе багато братів ваших зі Східної України. Це робітники, трудова інтелігенція, студенти, червоноармійці. Лише частина з них стоїть на послугах російсько-більшовицьких загарбників. Більшість із них ненавидить сталінських гнобителів так само, як і ви. Тому не відокремлюйтеся й не замикайтеся від них. Не називайте їх «советами» й «москалями». Ставтеся до них приязно, приймайте гостинно, як братів своїх... Допомогайте собі взаємно, по-братньому»⁸⁵. І це була, дійсно, справжня братерська допомога. Сотні тисяч голодуючих українців, росіян, білорусів, молдаван були врятовані від голодної смерті селянами Західної України, «бандерівцями», як їх називала офіційна пропаганда, а люди, ними врятовані, – братами, благодійниками. Але шлях туди 1947 р. було перекрито. Страждало населення й Західної України від насильницької колективізації та репресій, а в деяких регіонах і від голоду. Якщо на 1 січня 1948 р. в ній у цілому було колективізовано 5,4%, то в Чернівецькій області – 22,2%, а в Ізмаїльській – 56,7% господарств⁸⁶. Під час примусової колективізації особливо постраждали дві останні. Смертність у цих областях перевищувала народжуваність.

«1947-го поставили вимогу: або підеш до колгоспу, або поїдеш до Сибіру», – згадував один із мешканців с.Мокрець Турійського району Волинської області⁸⁷. Як справедливо підкреслив Р.Конквест у своєму фундаментальному дослідженні «Жнива скорботи», перші повоєнні роки в Україні стали свідками дальшого «закручування гайок» у сільському господарстві. У 1946–1947 рр. 5,6 млн. га колгоспних полів, що раніше передали селянам у приватне користування, були знову «колективізовані»⁸⁸. В.Порохницький із с. Кононча Канівського району Черкаської області згадує про долю сімей західних українців, в яких він знайшов спасіння від голоду: «Рано-вранці мене розбудив вуйко Юрко, щоб показати виселення. «Глянь-но, Васильку, як москалі знущаються над людьми», – говорив він. І я бачив. На дорозі стояли фіри. Їх було багато. Солдати забігали до хат, витягали людей і як стій заганяли на фіри. Тужили жінки, діти. Я бачив, як вивозили й того священика, який давав притулок усім голодним»⁸⁹.

Протидію репресивним заходам влади в західних областях здійснювали ОУН і УПА, не дозволяючи реквізувати сільгосппродукти в селян. У 1947 р. на території восьми областей було зафіксовано 906 різноманітних акцій УПА, вогневі сутички й бої з підрозділами МВС–МДБ, озброєними партійними й радянськими чиновниками, які забирали зерно в селян⁹⁰. Однак, незважаючи на серйозний опір проведенню хлібозаготівель, в Україні не спадала хвиля репресій. Режим жорстоко придушував будь-який протест. Повоєнний голод був величезною репресивною акцією проти населення й викликав його гостре невдоволення. Секретар Кіровоградського обкому КП(б)У в інформації 1947 р. сповіщав Л.Кагановича про такі, приміром, факти: «У селі Ново-Липове Новогеорگیївського району селянин Х.Хриєнко сказав: «Комуністи забрали весь хліб, а тепер ми помremo з голоду». У колгоспі «10 років Жовтня» с. Камбурліївка Онупфіївського району колгоспник М.Баранов заявив райпрокурору Макаренку й начальнику МВС Тарасюку: «До яких пір ви будете забирати весь хліб у нас та віддавати його Сталіну?». Цього колгоспника заарештовано»⁹¹. У м. Вовчанську Харківської області 6 січня 1946 р. з'явився напис: «Геть колгоспи!»⁹². У с. Вербівці Ружинського району Житомирської області літом 1947 р. було вивішено листівку із закликом розкрадати зерно й зривати хлібозаготівлі⁹³. Аналогічні матеріали із закликом не здавати зерно державі було виявлено також у колгоспі ім. Шевченка Щорсівського району Чернігівської області, с. Новоселівці Зачепилівського району Харківської області⁹⁴. 7 липня 1947 р. з поштових скриньок у Миколаєві вилучено 57 примірників «листівки антирадянського характеру, спрямованих проти хлібопоставок». Тоді ж виявлено прокламацію, що закликала розкрадати колгоспне зерно в с. Пісочин Липовецького району Вінницької області⁹⁵. 15 липня 1947 р. в с. Гурівка Долинського району Кіровоградської області знайдено листівку з вимогою не здавати хліб державі. З посиленням голоду пасивний спротив людей подекуди переходив, незважаючи на репресії, в активний. У колгоспах Запорізької, Сталінської, Сумської областей було вбито ряд голів колгоспів та сільрад. Їх убивали й в інших областях. Л.Каганович змушений був літом 1947 р. направити листи секретарям обкомів партії стосовно подібних подій, спрямовані на подальше посилення репресивної заготівельної політики⁹⁶. У липні 1947 р. в с. Азаричі Конотопського району Сумської області було вбито голову колгоспу «Червоний скотар» А.В.Грушу, у с. Кошари Дубов'язівського району – голову сільради Т.Т.Удота. У селах Гуків Орининського району й Горчичне Миньковецького району Кам'янець-Подільської області були розкидані видрукувані на склографі листівки, що закликали колгоспників не здавати зерно державі. Фактів такого роду було немало⁹⁷. Організатор спланованого голодомору – «батько народів» Й.Сталін не постраждав, як і його «партія-держава». Гинули носії й утілювачі в життя тоталітарної політики. Однак незважаючи на серйозний опір проведенню хлібозаготівель, хви-

ля репресій не спадала. Голод перетворився весною та літом 1947 р. на голодомор.

Ставши з 3 березня 1947 р. секретарем ЦК КП(б)У, Л.Каганович одразу ж наказав «ліквідувати саботаж хлібозаготівельників». Здачі зерна вимагала підписана останнім постановою політбюро ЦК КП(б)У від 28 липня 1947 р. «Про невідкладні заходи з ліквідації відставання обмолоту й скиртування хлібів та посилення темпів здачі хліба державі»⁹⁸. Прибувши в УРСР із метою створення «напруженої обстановки», тиску на село для посилення хлібозаготівель, Л.Каганович, як згадував у мемуарах М.Хрущов, поїздивши по Україні, побувавши в господарствах, «переконався, ... що ... становище дуже тяжке, колгоспники хитаються від вітру, непрацездатні, виснажені голодом і мруть»⁹⁹. Щоб забезпечити проведення польових робіт, селян стали харчувати баландою в поспіхом створених громадських їдальнях. Але цю «допомогу» було організовано запізно й недостатньо.

Виснажені голоднечею колгоспники та робітники ставали дистрофіками. Зростала серед них смертність. Із поширенням голоду як страшний вплив його на людей почастишали супутні кожному такому лихоліттю явища, як трупожерство й канібалізм. «Незабаром стали надходити офіційні повідомлення про людей, померлих від голоду, в яких відмічалися випадки людодства... Мені доповіли, наприклад, – згадував М.Хрущов, – що знайшли голову й ступні людських ніг під мостом біля Василькова (містечка під Києвом). Тобто труп пішов в їжу. Потім такі випадки почастишали. Кириченко (він тоді був секретарем Одеського обкому партії) розповідав, що коли він приїхав в якийсь колгосп перевірити, як проводять люди зиму, йому сказали, щоб він зайшов до однієї колгоспниці. ...Жахливу я застав картину. Бачив, як ця жінка на столі розрізала труп своєї дитини та примовляла: «Ось вже Манечку з'їли, а тепер засолимо Іванечка. Цього вистачить на якийсь час». Ця жінка збожеволіла від голоду й зарізала власних дітей. Можете собі це уявити?» Я доповів про все Сталіну, але у відповідь викликав лише гнів: «М'якотілість! Вас обдурюють, навмисне доповідають про таке, щоб розжалобити й змусити використати резерви»¹⁰⁰. «Зібраними органами МВС матеріалами, а також підтвердженими міністерством охорони здоров'я УРСР, за попередніми даними, зареєстровано до 448 тис. дистрофіків, з яких 150 тис. осіб потребують термінової госпіталізації. Більша частина дистрофіків зареєстрована в Ізмаїльській, Одеській, Миколаївській, Херсонській, Запорізькій і Дніпропетровській областях. Деяко менше дистрофіків є в Житомирській, Чернігівській, Кам'янець-Подільській, Сумській та Київській областях... Органами карного розшуку в Українській РСР зареєстровано ряд випадків людодства...» – доповідав Й.Сталіну, В.Молотову й Л.Берії в інформаційному повідомленні від 1 березня 1947 р. міністр внутрішніх справ СРСР С.Круглов¹⁰¹.

Чи не найбільше страждали від голодомору старі люди та діти. «Щасливе дитинство» в перші післявоєнні роки насправді для сотень тисяч дітей України являло собою муки голоду, хвороби, смерть. Голод знову, як і голодомор 1930-х рр., породив масове сирітство. Селяни, не маючи надії на порятунок виснажених дітей, у відчаї везли їх до міст та залишали у виконкомках міських і районних рад, у міліції, в установах, лікарнях, на вокзалах, базарах, просто неба на вулицях, а то й у холодних голодних хатах. Як безпритульних та бездоглядних, дітей, залишених у містах, працівники міліції забирали в розподільники й направляли до дитячих будинків. Щоденно до них в УРСР у травні 1947 р. потрапляло в середньому 10 035 безпритульних дітей. Починаючи з січня 1947 р., до Києва прибувала велика кількість останніх, які потребували влаштування й допомоги. Щоденно в середньому 50 їх направляли в обласний дитячий розподільник. Крім того, щодня в середньому 20 підкидьків та дітей до 3 років потрапляли в

дитячі установи міського відділу охорони здоров'я. За один із літніх місяців 1947 р. в Києві було підкинуто 1626 дітей¹⁰². М.Жовніренко з Гуляйполя Запорізької області згадувала: «...Я працювала медсестрою. Навесні 47-го біля входу в райздороввідділ щоранку нас чекали десятки підкинутих голодними матерями голодних дітей. Вони просили їсти. Були й немовлята із записочками: «Ваня», «Тетяна», «Кирилко...»¹⁰³. На 1 січня 1947 р. в УРСР функціонували 533 дитячі будинки міністерства освіти УРСР із контингентом 74 922 дитини, через 7 місяців – 1 липня 1947 р. – уже 743 дитбудинки, в яких перебувало 132 140 дітей. Крім сиріт та напівсиріт, було взято на облік ще 550 тис. тих, які потребували допомоги¹⁰⁴. «Працюючи в Новокиївській школі вчителем, – свідчив І.Стукало з хутора Сергіївського Токмаківського району на Дніпропетровщині, – бачив, як тяжко переносили голод діти, але прагнули до знань. Коли одного разу вчителька прийшла в клас з зошитами, в яких були виставлені оцінки за диктант, вона викликала хлопчика за прізвиськом Атамас. Він написав диктант на «відмінно», але не встав. Вчителька була молодою, новою в школі і всіх учнів в обличчя не знала. Встала дівчинка й сказала, що Атамас тиждень тому помер. За день до своєї смерті він зумів написати диктант на «відмінно»¹⁰⁵. За крадіжки їжі діти ставали злочинцями та одночасно самі вони частіше за дорослих ставали їх жертвами. У 1946 р. до тюремного ув'язнення було засуджено 100 тис. підлітків.

«Я дізналася, що ти без мого дозволу вступив до партії. Для мене це дуже прикро. Ти повинен був спитати поради в матері. Ти партійний, а я тут страждаю без хліба. Людей судять за колоски, за крадіжку хліба, соломи», – писала синові мати із с. Дмитрівка Каховського району Херсонської області¹⁰⁶. Із цього чітко видно: люди розуміли, хто є справжнім винуватцем їхніх страждань і лиха.

Вилучивши з українського села сільгосппродукцію й позбавивши його населення постачання за картками, можновладці залишили людей із голодоморним жахиттям сам на сам. Однак із настанням весни та необхідністю проведення весняно-польових робіт, посівної під хлібозаготівлі поточного, голодоморного 1947 р. вони почали усвідомлювати загрозливість ситуації не лише для селян, а й для себе, своїх керівних посад. На велику масу листів від голодуючих уряд вимушений був реагувати, надавати хоч і незначну допомогу. У грудні 1946 р. колгоспам УРСР надано продовольчу позичку на умовах повернення її з урожаєм 1947 р. в кількості 40 тис. т хліба, у тому числі 50% зерна продовольчих культур. Із маслозаводів міністерства харчової промисловості УРСР було відпущено 5 тис. т макухи. Однак така підтримка була недостатньою. Допомоги, яка б задовольняла потреби населення, центр республіці не виділяв. Постановою Ради міністрів УРСР та ЦК КП(б)У від 11 лютого 1947 р., наприклад, бідняцьким господарствам Чернівецької області обсяг відпуску зерна був визначений не більше 6 кг на одну людину¹⁰⁷.

Центр розумів, що голодні хлібороби не зможуть працювати. «Навряд чи зараз ми отримаємо таку кількість зерна, щоб видати позичку», – зазначав М.Хрущов. Він уважав за необхідне «отримати щось, щоб людей нагодувати: вони ж помирають, появилось людоедство. Ні про яку посівну не може бути й мови, якщо ми не організуємо громадське харчування. Доведеться годувати людей якоюсь баландою, щоб вони з голоду не вмирали»¹⁰⁸. Таке харчування було організоване. У 1947 р. союзний уряд на наполегливе прохання керівництва УРСР, урешті-решт, виділив 140 млн. руб. для організації підхарчування селян. За станом на 1 березня того року, у республіці працювали 4036 сільських їдалень, в яких годувалося 423 тис. 300 осіб гостропотребуючого працюючого населення. Уряд СРСР виділив 60 тис. т хліба для харчування 3 млн. 400 тис. селян під час польових робіт. Мережа їдалень з одноразовим гарячим харчуванням була розгорнута в березні для 800 тис., з квітня 1947 р. – для 1 млн. чол.

Харчові пункти, дитячі майданчики допомогли протриматися в тяжкий час тисячам людей. Але врятувати всіх від голоду й пов'язаних із ним хвороб не вдалося. Партійно-державне керівництво СРСР та особисто Й.Сталін, маючи безмежні зернові резерви, не зробили нічого для врятування населення. Упущено було більше року, адже люди потребували харчування вже від початку 1946 р.

У травні 1947 р. М.Хрущов і Л.Каганович звернулися з листом до Й.Сталіна з проханням дозволити взяти на пайкове постачання хлібом 636 тис. людей у сільській місцевості, збільшити контингент дитячих будинків та виділити 300 тис. продовольчих пайків для хворих на дистрофію. Усього в 1947 р. колгоспникам УРСР було надано 93 тис. т продовольчого зерна. Але не всі голодуючі могли одержати допомогу. Виступаючи на березневому пленумі ЦК КП(б)У 1947 р., М.Хрущов заявив: «...Продовольчу позичку, яку ми отримали, потрібно економно й правильно використати. Необхідно підтримати колгоспників, які цього потребують, похилого віку людей, жінок, дітей. Однак... тих, хто потребує, багато, і ми не можемо всіх забезпечити»¹⁰⁹. Пограбувавши селян та створивши значний фонд зерна, «благодійники»-можновладці на численні прохання з місць надавали жалюгідну допомогу. У листах до центру – «батька народів» Й.Сталіна, який уособлював владу в зміцнюваній ним «партії-державі», А.Жданова, Г.Маленкова й інших – керівники УРСР М.Хрущов і Л.Каганович просили дозволу на розбронювання певної кількості зерна чи борошна зі складів міністерств заготівель та продовольчих резервів СРСР для надання допомоги населенню з обов'язковою умовою відновлення такої ж кількості. Фактично це була не допомога, а частка зерна, відібраного в колгоспників у держпоставку. Воно видавалося, як правило, за 10% із кожних 100 ц врожаю наступного року.

Добродійні пожертви голодуючим із-за кордону не приймалися. УРСР одержувала підтримку лише від Адміністрації допомоги й відбудови Організації Об'єднаних Націй (ЮНРРА), але не як голодуюча республіка, бо офіційно вважалося, що голоду не існувало, а як постраждала під час війни. У 1946–1947 рр. УРСР отримала продовольчі й промислові товари на суму 189 млн. американських доларів. Упродовж першого півріччя 1946 р. – III кварталу 1947 р. по лінії ЮНРРА в УРСР доставлено 309 тис. 966 т продовольства. Найбільше ця допомога була надана населенню Сталінської (тепер – Донецька), Ворошиловградської (нині – Луганська), Харківської, Київської та Одеської областей¹¹⁰.

Найсильніше голод вразив село. Станом на 1 червня 1947 р. в Україні нараховувалося 1 млн. 74 тис. 314 дистрофіків, з яких 77,1% (828 тис. 429 осіб) були сільськими жителями. Найбільше виснажених селян було у Вінницькій області – 133 тис. 442 особи, у Київській – 66 тис., у Харківській – 63 тис. 677, у Запорізькій – 56 тис. 507, в Ізмаїльській – 52 тис. 447, у Миколаївській – 50 тис. 807, у Дніпропетровській – 52 тис. 767, в Одеській – 48 тис. 316, у Полтавській – 44 тис. 929, у Кам'янець-Подільській – 44 тис. 533, у Херсонській – 36 тис. 312, у Сумській – 36 тис. 427 людей. Станом на 20 червня 1947 р. в республіці вже було 1 млн. 154 тис. 378 дистрофіків¹¹¹. Здебільшого це були члени сімей загиблих воїнів, непрацездатні одинокі люди похилого віку й багатосімейні, в яких глава був відсутній або непрацездатний унаслідок інвалідності, переселенці з Польщі й репатрійовані. Доведені до дистрофії 3-го – 4-го ступеня, граничного виснаження, усе більше голодуючих втрачали здатність контролювати свої дії, удавалися до канібалізму. Від початку 1947 р. відділом із боротьби з бандитизмом МВС УРСР велося розслідування 130 випадків трупожерства та людодства, зафіксовано 189 з'їдених людських трупів, до карної відповідальності притягнуто 132 особи. Найбільше з них – в Ізмаїльській області¹¹². Переважну більшість людоджерів та вбивць власних дітей відправляли до психлікарень. Частина таких нещасних після усвідомлення жахливості вчинених злочинів

кінчала життя самогубством. Так, приміром, «член колгоспу ім. Будьонного с. Бееве Синівського району, що на Сумщині, Б., 1903 р. народження, на ґрунті важкого матеріального становища повісила свою дитину, 1946 р. народження, після чого також покінчила своє життя через повішення». Про це свідчило спецповідомлення УМВС по Сумській області від 19 травня 1947 р.¹¹³

Чисельність жертв голодомору через дефіцит джерел підрахувати дуже важко. Дослідники називають експертні оцінки – різну кількість людей, померлих від голоду: 100 тис., 800 тис., понад 1 млн., 2,8 млн. осіб¹¹⁴. Довоєнну чисельність населення в Україні було відновлено лише 1960 р. Переважна більшість дослідників вважають цей голод штучним, рукотворним, а ряд науковців, а саме Й.Антохій, І.Білас, О.Веселова, В.Пахаренко, П.Ящук та ін. – свідомим геноцидом українського народу. Адже за статтею II Конвенції ООН «Про запобігання злочину геноциду і покарання за нього» від 9 грудня 1948 р., дії з наміром навмисного створення для членів будь-якої групи населення таких життєвих умов, що розраховані на повне або часткове знищення її, визначаються як геноцид¹¹⁵.

За архівними документами чітко простежується зростання смертності в 1946 р. порівняно з 1945 р. Особливо значне її підвищення спостерігалось з другої половини 1946 р. й різке збільшення в I половині 1947 р.¹¹⁶ У доповідних записках, зведеннях офіційної звітності, що були направлені урядові республіки, відзначалося погіршення показників природного руху населення в 1947 р. порівняно з 1945 р.: спад народжуваності та збільшення смертності, особливо дітей віком до одного року, загальне скорочення кількості населення. Разюче зросла смертність у 1947 р. Документ «Розподіл народжених за місяцями по Українській РСР у 1947 р. і 1948 р.» свідчив, що «1947 рік з післявоєнних виділяється підвищеною смертністю...»¹¹⁷.

На зменшення в 1947 р. чисельності сільського населення в Дніпропетровській, Вінницькій, Запорізькій, Ізмаїльській та Чернівецькій областях вплинула також понижена народжуваність, унаслідок чого вийшов негативний природний приріст. У ряді областей, зокрема Харківській, Дніпропетровській, Одеській, Херсонській, Ізмаїльській та Чернівецькій, за 1947 р. приріст мав мінусовий показник. Смертність дітей віком до 1 року становила 127,7 на тисячу малюків.

У 1,6 раза збільшилася 1947 р. смертність у лікувальних установах УРСР. У цілому ж по республіці за 1947, найтяжчий рік вона зросла серед населення в 1,7 раза. Головна причина такого збільшення – голод, дистрофія й пов'язані з цим хвороби¹¹⁸.

Помирали від виснаження голодом сотні тисяч людей. Серед дорослих більше вмирали чоловіки, ніж жінки. Серед дітей частіше вмирали хлопчики. «Страшні то були часи, люди вмирали від голоду як мухи... Скільки раз бачила, як ліз то один, то другий бідолаха на акацію та безсилий з голоду падав донизу й помирав, а інший, хоч і досягав того цвіту, наїдався його й усе одно вмирав», – згадувала А.Кутвіцька¹¹⁹. «У Харкові вокзал – ніде голці впасти: всюди голодуючі з усіх куточків України. Сиділи тижнями, їх не відправляли. Дітки вмирали прямо на руках знесилених матерів. Запамятала на все життя той страшний тихий стогін», – свідчила К.Ткаченко із с. Заріччя Гуляйпільського р-ну Запорізької області¹²⁰. Більше третини населення померло в селах Глибокому, Олександрівці, Червоноармійському, майже повністю вимерло с. Трапівка Одеської області, багато людей померло в с. Томашківці Томаківського р-ну Дніпропетровської області, інших селах та містах УРСР... О.Катрич із с. Андріївка Роменського р-ну Сумської області згадував: «Нарешті, настала справжня весна (1947 р. – О.В.). У селі на той час од голоду померло 7 людей. Але ні «вождь усіх народів», ні місцеве керівництво навіть пальцем не поворухнули, аби якось полегшити наші страждання. У лахмітті, із порепаними ногами брели ми до лісу, рвали липо-

ве листя, сушили його, потім щось пекли і їли. Щоб вижити й пожити при комунізмі, що його мальовничо описували більшовицькі агітатори...»¹²¹.

У той час, коли бідолашні селяни України, обкрадені державою, страждали й у муках помирали з голоду, найвища номенклатура – а це члени ЦК КП(б)У та Ради міністрів УРСР, чиновники цих установ, керівні працівники республіканських та обласних органів влади продовольством і промтоварами забезпечувалися безкоштовно з доставкою додому. Працівники радянсько-партійного активу районного масштабу отримували ліміти харчування за трьома групами. У 1947 р. в їх складі було 19 найменувань найважливіших продуктів. Пайок мали навіть дрібні управлінці. Існувало спецпостачання в системі закритих розподільників, їдалень та буфетів. Літерне харчування розподілялося на кілька категорій – «Літер Б», «СП», «другі гарячі» й ін. Більшість представників партійної еліти СРСР і УРСР у «країні робітників та селян», виголошуючи промови про справедливість, рівність і братерство, відділяли себе від народу, маючи кілька ступенів захисту.

Страждали й помирали в містах та селах люди різних національностей – українці, болгар, гаґаузи й ін. Продовжуючи репресивну хлібозаготівельну політику, творення голоду, приховуючи правду про колективізацію в Західній Україні, через яку виселені «куркулі» прирікалися на голод, Й.Сталін, система тоталітаризму, вважаючи аграрне питання основою питання національного, ставили завдання знищення шляхом цієї масштабної репресивної акції індивідуального селянського господарства як соціальної бази «українського націоналізму». Але на той час саме індивідуальні господарства західних областей УРСР рятували виробників хліба з великих зернових регіонів від голодної смерті.

Усілякими засобами голод 1946–1947 рр. утаємничувався. Адже документи, що стосувалися причин, перебігу й наслідків голодного мору могли розкрити механізм його витворення, призвідців-організаторів-винуватців – вище керівництво КППРС, КП(б)У, владу тоталітарної держави. За бажання московського центру голоду можна було б уникнути, перерозподіливши зерно, допомогти селянам неврожайних районів замість їх пограбування. Але цього не зробили. Навпаки, голодомор в УРСР, яка була частиною радянської імперії, був створений владою штучно.

Отже голод у колоніально залежній, зруйнованій та згорьованій УРСР 1946–1947 рр. був рукотворним, викликаним політикою правлячої комуністичної партії й уряду тоталітарного СРСР, які переклали повоєнну кризу на озлиднілий народ. Перебуваючи під постійним репресивним тиском партії, її адміністративно-командної верхівки, українське село в перші повоєнні роки змушене було зазнавати чи не найбільшого пресинґу від проведення хлібозаготівельної та податкової політики.

Позбавлення населення продуктів харчування шляхом запланованого вилучення зерна, іншої сільгосппродукції через непосильні реквізиційні хлібозаготівлі й податки, невидача колгоспникам заробленого тяжкою працею на трудоводні, зняття з централізованого забезпечення продовольством за картками значної їх частини, образливе, кривдне ставлення вищої влади до селян-хліборобів, які перебували під постійним репресивним тиском, вивезення хліба з України – основні причини голодомору. Питома вага заготівель зерна від валового збору досягала разючих розмірів. Заготівлі зерна в 1946 р. порівняно з 1945 р. були менші, а відсоток вилучення його – більший.

Ціною узаконеного пограбування села, напівголодного та голодного існування селян поповнювалися держрезерви продовольства, збільшувався його експорт, кошти від якого спрямовувалися на розвиток військово-промислового комплексу, для зміцнення країн «соціалістичної співдружності». Платою за жажливу повоєнну експропріацію був більш ніж мільйон людських життів, як передчасно обірваних, так і ненароджених. «Півстоліття сплило з того часу.

Але й зараз інколи сняться мені ті страхіння. Прокидаюсь від жаху, іду вночі на кухню, плачу та їм хліб», – згадує киянка В.Чечина, нині пенсіонерка, а тоді селянська дитина, школярка¹²².

Повоєнна трагедія стала наслідком політики верхівки тоталітарної імперії, що прагнула за будь-яку ціну продовжити розпочату в 1930-х рр. індустріалізацію для створення більш потужного військово-промислового комплексу. Задля здійснення цього праця селянина була перетворена на рабську. Село стало жертвою ядерного молоха.

Поповнення величезних прихованих продовольчих резервів проводилося за заздалегідь розробленими планами, за рахунок вилучення сільгосппродукції з колгоспів і скорочення ринкових фондів. 1947 р. порівняно з 1946 р. надходження зерна на внутрішній ринок скоротилося в 1,7 раза. Згадаймо це число. Саме на стільки зросла 1947 р. смертність в УРСР. Того року хліба випікалося втричі менше, ніж у 1940 р.

Голод викликав незворотні соціально-економічні наслідки. Як людомор 1932–1933 рр., цей голод спричинився до подальшої економічної й духовної стагнації суспільства. Жителі міст завдяки нормованому постачанню за картками легше пережили лихоліття. Становище сільського населення було жахливим. Величезна репресивна акція голодомору була спрямована перш за все проти селян-хліборобів, а також робітників та їх сімей. Політика пограбування села через продрозкладку, репресії проти населення дозволили зібрати продовольство для мінімального постачання жителів міст і створити резерви тоталітарної держави, але прирікала хліборобів, селян на виснаження й муки голодної смерті. Граничне обмеження чи позбавлення продуктів харчування людей, доведення їх до голоду та смерті стало практикою сталінської політики. Зерна, зібраного в УРСР у 1946 і в 1947 рр., вистачило б для забезпечення хлібом усього населення.

Можна було б не допустити голодомору й урятувати людей від страдницької смерті навіть в умовах диктатури партії та її «вождя», «єдиного керівництва», зерно перевезти з одних регіонів до інших, допомогти жителям неврожайних районів замість їх пограбування, мобілізувати всі наявні резерви, звернутися по термінову допомогу до громадськості, у тому числі й зарубіжної, до міжнародних організацій. Адже станом на 1 лютого 1947 р. в держрезерві СРСР знаходилося 10 млн. т зерна – на 1,9 млн. т більше, ніж на той же час 1946 р.¹²³ Хліб у СРСР був у великій кількості, елеватори були переповнені зерном, існувала можливість врятувати людей, але у влади не було щонайменшого прагнення це зробити. За неповними підрахунками, у 1946–1948 рр. у СРСР було зіпсовано й втрачено при зберіганні близько 1 млн. т зерна, яке врятувало б багатьох. На допомозі стражденим та вмираючим від голоду державна верхівка економила. Різного роду позички не могли розв'язати проблему нормального забезпечення населення продуктами харчування. Незважаючи на солідні на перший погляд цифри, для УРСР допомога була незначною й несвоєчасною.

Як бачимо, головна причина повоєнного голодомору полягала не в прояві сил стихії, а в самій сталінщині. Цей голод, творцем якого по суті була система тоталітаризму, став майже точною калькою пограбування села під час голодомору початку 1930-х рр. Це була війна проти власного народу. Голод, організований сталінщиною, тоталітарною імперією шляхом злочинної партійно-державної політики СРСР щодо селян, перетворених на кріпаків та рабів, ігнорування життєвих інтересів населення України стали черговим проявом геноциду. Голод забезпечував винищення кращих представників народу, допомагав тиранові тримати його в страху й покорі. Щонайменший прояв патріотизму в УРСР розглядався як «буржуазний націоналізм». М.Хрущов у відомій промові на XX з'їзді КПРС повідомив, що Й.Сталін усіх українців виселив би з України, але їх було надто багато й нікуди було вислати¹²⁴. Влада голод замовчувала.

Важливим питанням є визначення періоду тривалості цього явища. Повоєнний голод нібито був, на перший погляд, і це частково так, для населення природним продовженням страждань воєнного часу. У більшості регіонів справжній голод розпочався вже наприкінці 1945 р., наростав у 1946 р., свого піку досяг взимку–навесні 1947 р., дещо спав восени того ж року, але в цілому ряді областей тривав і далі, у багатьох місцевостях – до кінця 1940-х рр., а недоїдання – і до середини 1950-х рр.

Щодо географії лихоліття, то є всі підстави констатувати, що страждали люди по всій УРСР. Смертельною мірою відчули його жителі південних областей, дуже сильно Ізмаїльської, Одеської, Херсонської, Миколаївської, Запорізької та Дніпропетровської. Голод стискав своїми страшними обіймами населення Подніпров'я – хлібородних Полтавської, Черкаської, Київської, Чернігівської, Кіровоградської й інших областей. Дуже тяжко потерпали від цього лиха мешканці сіл і міст Чернігівської, Вінницької, Кам'янець-Подільської, Сталінської, Ворошиловградської, Харківської, Сумської та Житомирської областей. Дещо менше охопив голод західні області УРСР. Однак страждало населення й Західної України через насильницьку колективізацію та репресії. Голодували селяни Станіславської області й особливо сильно Чернівецької. Проте Західна Україна стала рятівницею сотень тисяч людей. Голодувало також населення ряду регіонів РРФСР, сильний голод охопив Молдавію, проте найсильніше він уразив Україну. Масштаб повоєнного голоду, звичайно, був значно меншим від голодомору-геноциду 1932–1933 рр., та й наслідки його були іншими. Але страждання, смерть людей були такими ж трагічними. Адже життя кожної людини – безцінне.

Актуальною потребою є опублікування документів і матеріалів із питань голодомору, глибоке вивчення цієї жагучої проблеми на архівних джерелах та свідченнях очевидців. Необхідно досліджувати документи й матеріали місцевих архівів, збирати й вивчати спогади-свідчення людей, які пережили це лихо. Потребуює розповідь молоді про трагедію голоду в науково-популярних виданнях для того, щоб подібне ніколи не повторилося. Нагальним завданням учених, краєзнавців є дослідження проблеми голодомору 1946–1947 рр. на регіональному рівні, на цій основі створювати збірники документів та матеріалів про голод у селах, селищах, районах, містах, областях України, за можливості складати поминальні списки жертв його, видавати Книги пам'яті. Історію голодомору можуть відтворити експозиції краєзнавчих музеїв, створені на документальних матеріалах і розповідях свідків. До пошукової краєзнавчої діяльності варто залучати учнівську й студентську молодь, широку громадськість. Головна мета такої роботи – ушанування пам'яті вбитих голодом, усвідомлення необхідності побудови суспільства для людини, в якому голодоморам не може бути місця.

¹ Шульга І.Г. Третій людомор // Людомор на Поділлі. – К., 1993. – С.179.

² История советского крестьянства. – Москва, 1988. – Т.4. – С.182–183.

³ Кожукало І. Жорстокий хліб: Про становище колгоспного селянства на Україні у перші повоєнні роки // Сільські обрії. – 1989. – №7. – С.18–21; Перковський А.Л., Пирожков С.І. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1990. – №2. – С.15–25; Маковійчук І.М., Пилявець Ю.Г. Голод на Україні у 1946–1947 роках // УІЖ. – 1990. – №8. – С.14–32.

⁴ Воронов І.О., Пилявець Ю.Г. Голод 1946–1947 рр. – К., 1991. – 47 с.

⁵ Там само.

⁶ Маковійчук І.М., Пилявець Ю.Г. Голод 1946–1947 рр. в Україні // Сторінки історії України ХХ століття. Посібник для вчителя. – К., 1992. – С.170–195.

⁷ Білас І.Г. Голокост на Україні в 1946–1947 рр. Особливості діяльності карального апарату // Науковий збірник Українського вільного університету. Ювілейне видання з приводу 70-ліття УВУ. – Мюнхен, 1992. – С.58–76.

⁸ Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. – Л., 1992. – С.130–132.

- ⁹ *Субтельний О.* Україна: історія / Пер. з англ. 2-е вид. – К., 1992.
- ¹⁰ *Веселова О.М., Панченко П.П.* Ще одна трагічна сторінка історії України. Голод 1946–1947 років // УІЖ – 1995. – №6; 1996. – №1, 2.
- ¹¹ Голод в Україні 1946–1947: Документи і матеріали. – К.; Нью-Йорк, 1996. – 376 с.
- ¹² *Зима В.Ф.* Голод в СССР 1946–1947 годов: происхождение и последствия. – Москва, 1996. – 266 с.
- ¹³ Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки: Міжнар. наук. конф. Київ, 27 трав. 1997 р. Матеріали. – К.; Нью-Йорк. – 1998. – 208 с.
- ¹⁴ *Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М.* Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу. – 2-е вид., доповн. – К.; Нью-Йорк, 2000; Голодомори в підрадянській Україні (Праці членів Асоціації дослідників голодоморів в Україні). – К.; Л.; Нью-Йорк, 2003; *Сергійчук В.* Як нас морили голодом. – К., 2003; *Пахаренко В.* Віті єдиного древа: Україна Східна і Західна в апокаліпсисі XX століття. – Черкаси, 2005 та ін.
- ¹⁵ *Шульга І.Г.* Вказ. праця. – С.160–187.
- ¹⁶ Голод 1946–1947 років на Полтавщині (до п'ятдесятиріччя трагедії): Матеріали і документи. – Полтава, 1996; Голод 1946–1947 років на території Миколаївщини (до п'ятдесятиріччя трагедії): Матеріали і документи. – Миколаїв, 1997.
- ¹⁷ Портрет темряви: Свідчення, документи і матеріали у двох книгах. – Кн. 1–2 / Автор-упорядник П.Ящук. – К.; Нью-Йорк, 1999. – 707 с.; 612 с.
- ¹⁸ Ні могили, ні хресного знаку: Голодомори 1932–1933 і 1946–1947 років у Чорнухинському районі Полтавщини: Документи і матеріали. Свідчення. – Чорнухи; К., 2004.
- ¹⁹ Правда. – 1946. – 10 лютого.
- ²⁰ ЦДАВО України. – Ф.582. – Оп.4. – Спр.439. – Арк.3; Сільське господарство України. – 1946. – №7, 8. – С.6.
- ²¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.30. – Спр.668. – Арк. 169.
- ²² Там само. – Спр.436. – Арк.19–20.
- ²³ *Горбачёв М.С.* Об аграрной политике КПСС в современных условиях. Доклад на пленуме ЦК КПСС 15 марта 1989 г. // Известия. – 1989. – 16 марта.
- ²⁴ Вопросы истории. – 1970. – №6. – С.13.
- ²⁵ Развитие сельского хозяйства СССР в послевоенные годы (1946–1970). – Москва, 1972. – С.71.
- ²⁶ *Сталин Й.В.* Рік великого перелому. До ХІІ роковин Жовтня // Твори. – Т.12. – К., 1950. – С.129–130.
- ²⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4793. – Арк. 48.
- ²⁸ Там само. – Оп.30. – Спр.668. – Арк.169.
- ²⁹ Поточний архів Державного комітету України з гідрометеорології. Довідка Республіканського центру спостережень за станом природного середовища «Дані метеорологічних спостережень за період з вересня 1945 р. по вересень 1947 р.» від 23 вересня 1993 р.
- ³⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.3488. – Арк.27; Спр.3497. – Арк.80, 92, 109–115; Спр.4793. – Арк.68.
- ³¹ *Волков И.М.* Колхозная деревня в первый послевоенный год // Вопросы истории. – 1966. – №1; *Его же.* Засуха, голод 1946–47 годов // История СССР. – 1991. – №4.
- ³² Трагедія в домі. – К., 1999. – С.6.
- ³³ Портрет темряви: Свідчення, документи і матеріали у двох книгах. – Кн.1. – С.54.
- ³⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.929. – Арк.4–7.
- ³⁵ Там само. – Спр.931. – Арк.25, 47–49.
- ³⁶ Там само. – Спр.939. – Арк.43–44, 48.
- ³⁷ Мемуари Никиты Сергеевича Хрущёва // Вопросы истории. – 1991. – №11. – С.37.
- ³⁸ Там же. – С.38.
- ³⁹ Там же. – С.37.
- ⁴⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.955. – Арк.1, 4.
- ⁴¹ Мемуари Никиты Сергеевича Хрущёва. – С.37.
- ⁴² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4806. – Арк.35–36, 37–40, 43.
- ⁴³ Там само. – Спр.4831. – Арк.1; Оп.6. – Спр.1055. – Арк.1, 13–15.
- ⁴⁴ Мемуари Никиты Сергеевича Хрущёва. – С.37.
- ⁴⁵ ЦДАВО України. – Ф.582. – Оп.4. – Спр.439. – Арк.3; Сільське господарство України. – 1946. – №7, 8. – С.6.

- ⁴⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.3481. – Арк.53–54.
⁴⁷ Там само. – Оп.6. – Спр.963. – Арк.79–81.
⁴⁸ Там само. – Спр.959. – Арк.45–50.
⁴⁹ Там само. – Спр.947. – Арк.29–30.
⁵⁰ Там само. – Оп.23. – Спр.3646. – Арк.2–4.
⁵¹ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.3659. – Арк.34.
⁵² Хрущев Н.С. О культе личности и его последствиях: Доклад первого секретаря ЦК КПСС тов. Хрущева Н.С. XX съезду Коммунистической партии Советского Союза. 25 февраля 1956 г. // Известия ЦК КПСС. – 1989. – №3. – С.161.
⁵³ Там же.
⁵⁴ Голод в Україні 1946–1947: Документи і матеріали. – С.311, 312.
⁵⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.19. – Спр.5. – Арк.93–93 зв.
⁵⁶ Там само. – Оп.23. – Спр.4793. – Арк.53–54.
⁵⁷ Див.: Хандрос Б. Голодомор-47. Поділля // Україна. – 1992. – №25. – С.27.
⁵⁸ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.3731. – Арк.11–17.
⁵⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.949. – Арк.19–23, 48–54; Спр.955. – Арк.41–45; Спр.3499. – Арк.15.
⁶⁰ Там само. – Спр.3591. – Арк.135–136.
⁶¹ Там само. – Оп.23. – Спр.4872. – Арк.40.
⁶² Там само. – Спр.4948. – Арк.1, 2, 6–11, 12; Внешняя политика Советского Союза. Документы и материалы. 1946 год. – Москва, 1952. – С.117; Внешняя торговля СССР. Статистический сборник: 1918–1966. – Москва, 1967. – С.88; Леценко Л.О. Україна на міжнародній арені (1945–1949). – К., 1969. – С.155; У истоков социалистического содружества: СССР и страны Центральной и Юго-Восточной Европы во второй половине 40-х годов XX столетия. – Москва, 1987. – С.173.
⁶³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.30. – Спр.825. – Арк.216.
⁶⁴ Парсаданова В.С. Помощь Советского Союза в восстановлении польской экономики (1944–1949 гг.) // История СССР. – 1988. – №4. – С.70–71.
⁶⁵ Стреляный А. Последний романтик // Дружба народов. – 1988. – №11. – С.227.
⁶⁶ История Чехословакии. – Москва, 1960. – Т.3. – С.470, 475.
⁶⁷ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.3659. – Арк.34.
⁶⁸ Авторханов А. Империя Кремля. Советский тип колониализма. – Вильнюс, 1990. – С.80.
⁶⁹ Литвин В.М. Україна у першому повоєнному десятилітті (1946–1955). – К., 2004. – С.100.
⁷⁰ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.3152. – Арк.10.
⁷¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.3552. – Арк.13.
⁷² Там само. – Оп.30. – Спр.902. – Арк.201.
⁷³ Зоря Полтавщини. – 1947. – 6 червня.
⁷⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4948. – Арк.1, 2, 6–11, 12.
⁷⁵ Там само. – Спр.4358. – Арк.50–54; Спр.4948. – Арк.11–12.
⁷⁶ Архів Асоціації дослідників голодоморів в Україні. Колекція документів.
⁷⁷ ЦДАВО України. – Ф.404. – Оп.2. – Спр.40. – Арк.251.
⁷⁸ ДА СБУ. Колекція документів. – Арк.130, 187–190.
⁷⁹ Там само. – Арк.206, 238.
⁸⁰ Шульга І.Г. Вказ. праця. – С.173.
⁸¹ Голод в Україні 1946–1947: Документи і матеріали. – С.32.
⁸² Там само. – С.53.
⁸³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.3940. – Арк.45.
⁸⁴ Національне примирення чи конфронтація? Збірник документів. – К., 1999. – С.43, 44.
⁸⁵ Там само. – С.65–67.
⁸⁶ Советская деревня в первые послевоенные годы. – Москва, 1978. – С.376.
⁸⁷ Народна газета. – 1993. – №26.
⁸⁸ Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. – К., 1993. – С.370.
⁸⁹ Пахаренко В. Вказ. праця. – С.278.
⁹⁰ Киричук Ю. Історія УПА. – Тернопіль, 1991. – С.47.

- ⁹¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4561. – Арк.2.
- ⁹² Там само. – Спр.3880. – Арк.8.
- ⁹³ Там само. – Спр.4961. – Арк.73.
- ⁹⁴ Там само. – Спр.4960. – Арк.267.
- ⁹⁵ Там само. – Спр.4961. – Арк.69.
- ⁹⁶ Там само. – Арк. 19–25.
- ⁹⁷ Там само. – Арк.263, 278, 281.
- ⁹⁸ Там само. – Оп.6. – Спр.1128. – Арк.3–16.
- ⁹⁹ Мемуари Никиты Сергеевича Хрущёва. – С.41.
- ¹⁰⁰ Там же. – С.38.
- ¹⁰¹ Государственный архив Российской Федерации. – Ф.9401. – Оп.2. – Спр.168. – Арк.387.
- ¹⁰² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.30. – Спр.631. – Арк.24–27.
- ¹⁰³ Михайлюта О. Україна-47: Третий удар // Голос України. – 1992. – 4 вересня.
- ¹⁰⁴ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.4667. – Арк.3–4.
- ¹⁰⁵ Голод в Україні 1946–1947: Документи і матеріали. – С.314–315.
- ¹⁰⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4561. – Арк.11.
- ¹⁰⁷ ЦДАВО України. – Ф.404. – Оп.2. – Спр.40. – Арк.66–68.
- ¹⁰⁸ Мемуари Никиты Сергеевича Хрущёва. – С.41.
- ¹⁰⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.740. – Арк.18.
- ¹¹⁰ Там само. – Оп.23. – Спр.4368. – Арк.38, 42–43, 48.
- ¹¹¹ Архів МВС України. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.91. – Арк.138.
- ¹¹² Там само. – Арк.139.
- ¹¹³ Там само. – Спр.92. – Арк.80–80 зв.
- ¹¹⁴ Перковський А.Л., Пирожков С.І. Вказ. праця. – С.22–23; Маковійчук І.М., Пиливець Ю.Г. Голод на Україні у 1946–1947 рр. // УІЖ. – 1990. – №8. – С.28–29; Білас І.Г. Вказ. праця. – С.76; Веселова О.М. Голод в Україні 1946–1947 років // Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція. Київ. 9–10 вересня 1993 р. Матеріали. – К., 1995. – С.188; Портрет темряви. Свідчення, документи і матеріали у двох книгах. – Кн.1. – С.85.
- ¹¹⁵ Международная защита прав и свобод человека. Сборник документов. – Москва, 1990. – С.90.
- ¹¹⁶ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.3126. – Арк.34.
- ¹¹⁷ Там само. – Ф.582. – Оп.11. – Спр.80. – Арк.74–83; Спр.208. – Арк.70.
- ¹¹⁸ Там само. – Спр.176. – Арк. 274; Перковський А.Л., Пирожков С.І. Вказ. праця. – С.19, 23.
- ¹¹⁹ Голод в Україні 1946–1947: Документи і матеріали. – С.315–316.
- ¹²⁰ Михайлюта О. Вказ. праця.
- ¹²¹ Катрич О. Йоськині маторженики // Народна газета. – 1997. – №17.
- ¹²² Архів Асоціації дослідників голодоморів в Україні. Колекція документів.
- ¹²³ Зима В.Ф. Указ. соч. – С.29.
- ¹²⁴ Див.: Известия ЦК КПСС. – 1989. – №3. – С.152.

Archival sources and the testimony of eye-witnesses reveal the reasons for the famine of 1945–1947: the antisocial policy of the Communist Party and the Soviet state during the apogees of Stalin's rule, the confiscation-like grain procurements, unreasonably high taxes, the unpaid labor of kolkhozniks-slaves, export of Ukraine grain, etc. An examination of the progression of the famine shows that it grew in the beginning of 1947 into forced starvation. The author exposes the social results of these uneasy times, revealing mass mortality of the population of Ukraine.